

ISSN 2413-4953

НАУЧНО-ПРАКТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
**ТРАНЗИТНАЯ
ЭКОНОМИКА**

В НОМЕРЕ:

**3
2020**

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АӨК АЗЫҚ-ТҮЛІКТІ
ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАЙЫН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

ISLAMIC AIRCRAFT FINANCING: THEORY,
STRUCTURE AND PRACTICE

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА

ТРАНЗИТНАЯ ЭКОНОМИКА

Научно-практический журнал «Транзитная экономика» является одним из ведущих периодических научных изданий Республики Казахстан в области экономических наук, издается с июля 1997 года, имеет свою стабильную аудиторию.

На страницах журнала Вы найдете широкий спектр различных мнений и полезную информацию по вопросам экономической политики, разработки экономического механизма индустриально-инновационного развития Казахстана, проблемам развития отдельных отраслей и сфер экономики.

Публикации журнала ориентированы на специалистов и аналитиков республиканских и региональных органов управления, государственного сектора экономики, крупных народнохозяйственных структур, высших учебных заведений и научно-исследовательских институтов, студентов, магистрантов, докторантов и круг читателей, проявляющих профессиональный интерес к проблемам социально-экономического развития. В редакционный совет входят ведущие ученые-экономисты Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья.

Периодичность выхода журнала – один раз в 3 месяца.

Подписку на журнал можно оформить во всех почтовых отделениях «Казпочта», в подписных агентствах «Казпочта», «Евразия-Пресс», «Эврика-Пресс».

Индекс подписки 75781. Подписная цена на год для физических и юридических лиц – 11 200 тенге.

Издатель ИП «ХАНШАЙЫМ»:
ИИК KZ90826A1KZTD2020958, КБЕ 19
в Филиале АО «АТФ Банк» г. Алматы:
БИК ALMNMKZKA, БИН 721019401132

Условия подписки и размещение статьи

Обращаться в редакцию по адресу:

050000, г. Алматы, мкр. Мамыр-1, д. 29/7, офис 156

Сайт: www.tranzit-as.kz

E-mail: tranzit_ek@mail.ru, aijan1910@mail.ru

Телефоны: 8 (747) 373 93 26, моб. 8 (701) 373 93 26

ISSN 2413-4953

Научно-практический
журнал
«Транзитная экономика»

Издается с июля
1997 года

Учредитель:
ИП «Ханшайым»

Главный редактор
Айжан Асилова

Редакционная коллегия:

Узан Искаков

(Казахстан)

Асан Сатмурзаев

(Казахстан)

Данагуль Тлеужанова

(Казахстан)

Валентина Бондаренко

(Россия)

Петя Колева (Франция)

Нина Дюлгерова

(Болгария)

Ерканат Темирханов

(Казахстан)

Жангельды Шимшиков

(Казахстан)

Салима Барышева

(Казахстан)

Назгуль Шамуратова

(Казахстан)

Махаббат Жамкеева

(Казахстан)

Питер Хайек (Чехия)

Журнал
зарегистрирован
в Министерстве
связи и информации
Республики Казахстан

Свидетельство
№ 14503-Ж

СОДЕРЖАНИЕ

ВОПРОСЫ ТЕОРИИ

Shadmanova A.

Using fiction literature in English lessons..... 4

Рахымжан Ғ.

Жасыл экономика – елдің тұрақты даму
моделі ретінде..... 10

ГЛОБАЛЬНАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ

Дауылбаев К., Майданкызы Б.

Анализ и оценка формирования террито-
риально-отраслевых кластеров в агропро-
мышленном комплексе Казахстана..... 20

Иманкулова Б.Б., Барышева С.К.

Денежно-кредитная политика в условиях
финансового кризиса..... 29

Дабылтаева Н.Е., Оспанбек Т.

Қазақстанның шағын және орта
кәсіпкерлігінің даму ерекшеліктері және
проблемалары..... 36

МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА

Ауелханов А.С.

Тенденции и современное состояние бан-
ковского рынка Казахстана в условиях,
вызванных пандемией COVID-19..... 50

Дауылбаев Қ., Шындаулетова Л.

Қазақстан Республикасындағы АӨК азық-
түлікті қауіпсіздігін қазіргі жағдайдағын
талдау мәселелері..... 58

За содержание публикуемых в журнале авторских материалов и рекламы редакция ответственности не несет.

Мнение автора не всегда совпадает с мнением редакции

Подписной индекс
75781

Формат 70×108 1/16.
Бумага офсетная
Печать Riso
Тираж 500 экз.
Цена договорная

050000, г. Алматы,
мкр. Мамыр-1, д. 29/7,
офис 156

Тел.: 8 (747) 373 93 26,
8 (701) 373 93 26

<http://tranzit-as.kz/>
tranzit_ek@mail.ru,
aijan1910@mail..ru

Отпечатано в
издательском
центре журнала
«Транзитная экономика»

©Транзитная экономика
2020

Есимбаева К.А.

Проблемы развития рынка ценных бумаг Республики Казахстан в условиях кризиса 71

Sadvakassova K.G., Jamshidi D.,

Nurmagambetova A.Z., Kassenova G.E.

Islamic aircraft financing: theory, structure and practice..... 78

ИНСТИТУТЫ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Dauylbaev K., Maidankyzy B.

Development of a competitive strategy of enterprises of the processing industry of the AIC..... 88

Алиева М.М.

Қаржы нарығындағы дағдарыс: себептері және оның салдары..... 100

Дабылтаева Н.Е., Рахымжан Ғ.

Қазақстандағы жасыл экономика: проблемалар мен негізгі үрдістер..... 107

Асилова А.С.

Әл Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің әлеуметтік-тәрбиелік қызмет аясындағы жобалары..... 115

Assilova A.S., Karabayeva Zh.S.

The strategy of educational work of Al-Farabi Kazakh National University..... 116

Сведения об авторах..... 117

Информация о членах редакционной коллегии..... 119

Требования к содержанию и оформлению статей

IRSTI 14.01.85

A. Shadmanova, undergraduate
International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasavi
Turkestan, Kazakhstan

USING FICTION LITERATURE IN ENGLISH LESSONS

Abstract. This article discusses the use of fiction in English lessons. The issues of the effectiveness of using literary texts, their advantages, as well as how fiction affects the intellectual and social skills of students were considered. We analyzed the information that should be taken into account when choosing literary texts, as well as information that should be taken into account to achieve positive results in the reading process. Models of reading and working on a literary text were also considered. The analysis of what kind of skills students acquire using each model is carried out. Using the most effective model is the choice of each teacher.

In this article, we used the literature review method to get general information about the problem under consideration. In other words, we have collected literature on this topic, selected important works among them, and received the necessary information on the topic. As a result, we concluded that the use of fiction has a positive effect on students' abilities and motivation. By working with text, students improve their thinking and overall development. In addition, students learn to express their opinions and get along easily with people from other cultures. The article's conclusions will be useful for English language teachers to improve their teaching methods.

Keywords: fiction, text, review method, teacher, foreign language.

Introduction. Reading is an important type of intellectual activity. It allows one to understand the depth of language. For that reason, reading fiction is an important part of learning foreign language. English fiction is literature that refers to specific social and political eras in history. Which allows it to reflect certain moral systems of that era. Each work of art is a collection of certain ideas and philosophical views. At the same time, each work has its own characteristic literary inner (formal, linguistic) unity and originality.

The teacher uses fiction as a source of bright figures and clear sentences. He has the right to use literary works for his purposes. He or she needs fiction literature as a description of certain events and personalities. Or to show a literary excerpt. But the main goal here is to embellish ideas that the teacher wants to convey, organically adding works of art to his presentation.

By reading an artistic text, students develop their independent working skills. They learn to process semantic information, analyze and systematize

what they read, and work with a dictionary. These lead to an increase in students' self-confidence [1]. Fiction is an instrument for forming a second-language personality. It develops a student's ability to speak a foreign language, communicate with someone from other cultures. Also, students gain the ability to represent their own culture at the international level [2, p. 232].

In the process of reading, the reader's interest in the work appears, and the reader gradually becomes more inclined to constant and conscious reflection on particular literature, on a particular genre, on particular knowledge. Reading develops the student's thinking and leads to the formation of intellectually developed and socially valuable human qualities. Reading books, especially reading fiction, should be a mandatory component of the process of learning any language. Especially in the process of learning a foreign language.

Experts who advocate the use of fiction in English lessons explain their point of view with the following reasons [3]:

1. Linguistic: literature is original material that is a source of "immutable" language; syntactic, lexical, and grammatical patterns.

2. Cognitive: literature helps students develop critical thinking skills by encouraging them to express their opinions and thoughts, defend their point of view. Literature also allows students to establish relationships between themselves. Further discussion of the studied work of art leads to the interaction of students.

3. Aesthetic: reading an artistic text helps you see the beauty of the language being studied in its best form. Literature provides the best-written examples of descriptions of events, places, characters, and relationships.

4. General education: in the process of reading fiction, students increase their knowledge and experience of the outside world, which builds relationships with the world.

5. Motivational: a literary text is not only a set of grammatical rules and cultural facts but also contributes to the development of students' interest in further study of social and cultural factors and helps them learn new aspects.

6. Psychological: the literary text meets the psychological needs of students, makes the learning process creative and attractive and increases students' self-esteem [4].

Currently, teaching English is an important part of the curriculum of schools and universities in Kazakhstan. In higher education institutions, for example, knowledge of foreign languages is often necessary for admission to the faculties of Humanities and Socio-economic sciences, although students do not always acquire sufficient competencies for free communication in a foreign language at the university. One of the reasons for this is the lexical poverty of students. That is, when teaching English, students do not pay enough attention to reading texts and works in English, so they can not replenish their English vocabulary.

The selection of artistic texts for teaching a foreign language is a multi-stage process, and it depends on what criteria specialists, including teachers engaged in this selection, evaluate literature [5]. While some represent only the works of great authors who have stood the test of time and made a significant contribution to the study of human nature, others recognize the dependence of the assessment of any work on the morals of the historical period [6].

Thus, the selection of texts can be made on the basis of different criteria and for different purposes. Therefore, before asking teachers what texts they use, it is very important to understand how they treat literature. As works of constant value or as texts with certain functional properties, that is, as a tool that meets the needs of the teacher and students to a certain extent. The most important selection criteria are the correspondence of the lexical complexity of the text to the level of language training of students, as well as the ability to ensure effective interaction between the text, the situation and the reader in relation to this text [7].

Collie and Slater believed that teachers should take into account the cultural significance of the text and its ability to attract students [8]. They show that special attention should be paid to such a characteristic of the text as the personal significance of the content for students. Miley recommends that when choosing texts, first of all, rely on the interests of students [9].

As for the age of the texts, N. Zagryadskaya believes that it is possible to use works of different eras [5]. But, according to the author, the texts of the XX and XXI centuries are the most effective in teaching English, since they are "chronologically close to our time, arouse great interest of students and invite them to participate in discussions, expressing their attitude to the events described".

Thus, when choosing texts, it is necessary to take into account many of their characteristics, so it is not surprising that it is often difficult to make a choice. Teachers may have great difficulty choosing texts for Learning English, as their personal preferences may be very different from students' literary tastes [10]. The author recommends selecting texts by trial and error and consulting with colleagues [10, p. 327]. In his opinion, using these methods, the teacher will be able to ensure that the language and cultural content of the text corresponds to the general curriculum of schools and universities, taking into account the abilities and interests of students as much as possible.

Lindsay Klenfield identifies three main approaches to reading a literary work and combines them into three models [11]:

1. Cultural model – a literary work is considered as a source or product of information of the culture under study. The main focus is on the social, political, and historical context, and the classification of the work by literary trends and genres is discussed. This model is more focused on the teacher and is widespread mainly in the practice of university teaching. When this model is used, students receive information about the historical and socio-political conditions under which the text is written, study the ideological trends and specific cultures reflected in the text, and get detailed information about the life of the writer, literary movements of his time and directions of philosophical and religious search. Within the framework of the cultural approach to the study of literary works, such methods as the author's biography, a conversation about the main stages of his work, and an explanation of the main features of the literary direction to which this work belongs are used. Students are shown a portrait of the author, images of people or places that inspired the writer [P. 12, 1664]. The use of a cultural approach to teaching English has been welcomed by many authors. Not all researchers consider the cultural approach to teaching literary works to be effective in the practice of teaching a foreign language. In this

approach, attention to the lesson is transferred from the student to the teacher, and less time is allocated for language practice [13].

However, English teachers continue to use this approach. For example, the teachers who participated in Ayni's study justified their preferences by the fact that it was possible to achieve a better understanding of the text by students using a cultural approach [14].

2. Language Model – A model in which when reading a work, much attention is paid to lexical and grammatical structures or stylistic analysis, which allows you to consciously interpret the text. This model is more aimed at students and leads to an increase in their overall proficiency in a foreign language. Makes the approach to literature complete. Working with fragments of literary works, students not only master the English language perfectly, but also develop critical thinking and train the skills of interpreting texts. Within the framework of the language approach to teaching a foreign language, the following forms of working with the text are used: repeating the content, filling in gaps in the text, discussing what you have read, making predictions about how the conversation will end, writing a text other than the author's final [15], as well as role-playing games on the read plot and solving tests for understanding, choosing the most suitable topic for the text or the most accurate resume [16].

Another variant of the use of literary works is an in-depth analysis of artistic texts from the point of view of the specifics of their language [17, p. 176]. There are many variants of the implementation of the language approach to teaching a foreign language, and the literature in it can be used for various purposes: as a purely linguistic resource or as a material, stylistic analysis allows for a deeper understanding of the meaning of reading.

3. Personal growth model-focused on students and the text learning process. According to this model, students are encouraged to express their opinions in the process of familiarizing themselves with a work of art, describe their experiences, and express their attitude to the work being read. This model promotes interaction between the reader and the text, makes language learning memorable and personalized. The "personal growth" approach to studying works of art is based on encouraging students to involve their own personal and cultural experiences in the interpretation and understanding of the text [13].

Students should express their opinions related to the text, discussing the style of the work or explaining its content. This approach encourages students to form independent opinions about their learning. When using this approach, the teacher can act as an "authoritative" interlocutor, directing students, or the "reader" can take an equal position with the students and discuss the text with them from a non-formal point of view.

Conclusion. In conclusion, the use of fiction in English lessons leads to the development of students. In addition, it will be easier to achieve the goals of the lesson. We have already considered the criteria for the analysis of fiction and considered their significance. Fiction can be used within the framework of the three models discussed above, the choice of which depends on the individual approach of the teacher.

REFERENCES

1. Perlova I.V. Motivation for self-serving work in the process of foreign language reading. // *Philological science. Questions of theory and practice*. No. 1 (31) 2014. pp. 153-156.
2. Pirogova O.E. Reading fiction as a means of forming a language personality. // *Vestnik Of Tver State University. Series "Philology"*. 2014 (1). pp. 231-235.
3. Meloni, C.F. Reading for pleasure: Short Novels in Academic University ESL programs. // *The Journal of Imagination in Language Learning and Teaching*. Vol. II, 1994.
4. Tatsuki, D.H. Repositioning Literary Texts in Language Teaching: The State of the Art. // *Kobe City University of Foreign Studies*, Vol. 90, 2015.
5. Zagryadskaya N.A. (2017) Possibilities of using literary texts in English classes in a non-linguistic university (on the example of the "psychology" direction) // *World of science, culture, education*. No. 2 (63). pp. 21-23.
6. Carter R., McRae J. (1996) *Language, Literature and the Learner: Creative Classroom Practice*. New York: Routledge.
7. Luukka E. (2017) Selection, Frequency, and Functions of Literary Texts in Finnish General Upper-Secondary EFL Education. *Scandinavian Journal of Educational Research*, June, 1-16 6.
8. Collie J., Slater S. (1987) *Literature in the Language Classroom: A Resource Book of Ideas and Activities*. Cambridge: Cambridge University.
9. Maley A. (2001) *Literature in the Language Classroom*. The Cambridge Guide to TESOL (eds R. Carter, D. Nunan), Cambridge: Cambridge University, pp. 180-185.
10. Morozova I. G. (2012) Use of literary texts for the formation of socio-cultural competence in the process of teaching a foreign language in universities // *Topical issues of Philology and methods of teaching foreign languages: materials of the third international scientific conference*. St. Petersburg: State polar Academy. pp. 317-327.
11. Clanfield L. Teaching materials: using literature in the EFL/ESL classroom. URL: onestopenglish.com/methodology/methodology/teaching-materials/teaching-materials-using-literature-in-the-efl-esl-classroom/146508.article (check date: 26.10.2020).
12. Belkova A. E., Chumak P.A. (2016) Methodical ways of forming readers' interest // *Young scientist*. No. 11. pp. 1663-1666.
13. Savvidou C. (2004) An integrated approach to teaching literature in the EFL classroom. *The Internet TESL Journal*, vol. 10, no 12, 1-6 6.
14. Ainy S. (2007) *Use of Literature in Developing Learners' Speaking Skills in Bangladeshi EFL Contexts* (PhD Thesis). Nottingham: University of Nottingham.
15. Van T. T.M. (2009) The Relevance of Literary Analysis to Teaching Literature in the EFL Classroom // *English Teaching Forum*. Vol. 47. No 3. 2-9 6.
16. Lazar G. (1993) *Literature and Language Teaching: A Guide for Teachers and Trainers*. Cambridge: Cambridge University.
17. Bloemert, J., Paran, A., Jansen, E., & van de Grift, W. (2017). Students' perspective on the benefits of EFL literature education. *The Language Learning Journal*, 170-179 6.

А. Шадманова, магистрант

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

Ағылшын тілі сабағында бекітілген әдебиеттерді қолдану

Түйіндеме. Мақалада ағылшын тілі сабақтарында көркем әдебиетті қолдану мәселесі қарастырылады. Көркем мәтіндерді қолданудың тиімділігі, олардың артықшылықтары, сондай-ақ көркем әдебиеттің студенттердің зияткерлік және әлеуметтік дағдыларына әсері қарастырылады. Біз көркем мәтіндерді таңдау кезінде ескерілетін ережелерді, сондай-ақ оқу барысында оң нәтижелерге қол жеткізу үшін керекті ақпаратты талдадық. Сондай-ақ, көркем мәтін бойынша оқу және жұмыс модельдері қарастырылды. Әр модель арқылы студенттердің қандай дағдыларды игеретініне талдау жасалынды. Ең тиімді модельді пайдалану – әр мұғалімнің таңдауы.

Бұл мақалада біз қарастырылып отырған мәселе туралы жалпы ақпарат алу үшін әдебиеттерді шолу әдісін қолдандық. Басқаша айтқанда, біз осы тақырып бойынша әдебиеттер жинадық, олардың арасында маңызды жұмыстарды таңдадық және осы тақырып бойынша қажетті ақпарат алдық. Нәтижесінде біз көркем әдебиетті қолдану студенттердің қабілеттері мен уәждеріне оң әсер етеді деген қорытындыға келдік. Мәтінмен жұмыс жасай отырып, студенттер ойлау қабілетін және жалпы дамуын жақсартады. Сонымен қатар, студенттер өз пікірлерін айтуды және басқа мәдениеттердің адамдарымен оңай тіл табысуды үйренеді. Мақаланың тұжырымдары ағылшын тілінің мұғалімдеріне оларды оқыту әдістерін жетілдіруде пайдалы болады.

Түйінді сөздер: көркем әдебиет, мәтін, шолу әдісі, мұғалім, шет тілі.

А. Шадманова, магистрант

Международный казахско-турецкий университет имени Ходжи Ахмеда Ясави,
г. Туркестан, Казахстан

Использование фиксированной литературы на уроках английского языка

Аннотация. В данной статье рассматривается использование художественной литературы на уроках английского языка. Рассмотрены вопросы эффективности использования художественных текстов, их преимущества, а также влияние художественной литературы на интеллектуальные и социальные навыки студентов. Мы проанализировали информацию, которую следует учитывать при выборе художественных текстов, а также информацию, которую следует учитывать для достижения положительных результатов в процессе чтения. Рассматривались также модели чтения и работы над художественным текстом. Проведен анализ того, какие навыки студенты приобретают с помощью каждой модели. Использование наиболее эффективной модели – это выбор каждого преподавателя.

В данной статье мы использовали метод обзора литературы для получения общей информации о рассматриваемой проблеме. Другими словами, мы собрали литературу по этой теме, отобрали среди них важные работы и получили необходимую информацию по этой теме. В результате мы пришли к выводу, что использование художественной литературы положительно влияет на способности и мотивацию студентов. Работая с текстом, студенты улучшают свое мышление и общее развитие. Кроме того, студенты учатся выражать свое мнение и легко ладить с людьми из других культур. Выводы статьи будут полезны учителям английского языка для совершенствования методов их преподавания.

Ключевые слова: художественная литература, текст, метод обзора, учитель, иностранный язык.

Ғ. Рахымжан, докторант
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

«ЖАСЫЛ» ЭКОНОМИКА – ЕЛДІҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ МОДЕЛІ РЕТІНДЕ

Түйіндеме. Жасыл экономика идеясының жаңа пайымы іргелі және лайықты проблемалар шеңберіне кіреді. Ол өз негізінде табиғи ресурстарды тиімді пайдалану және экономиканы әртараптандыру және жаңа жұмыс орындарын құру арқылы, Қазақстан азаматтарының әлауқатын арттыру, сондай-ақ азаматтардың өмір сүру жағдайларын жақсарту, ұлт денсаулығын нығайту және қоршаған ортаның жақсарту арқылы халықтың өмір сүру ұзақтығын арттыру, экономиканы жаңғырту және теңгерімді өңірлік даму есебінен тұрақты дамуды қамтамасыз ету мәселелерін көтереді. «Жасыл экономикаға» көшудің алғышарттарының арасында орасан зор экономикалық шығындарға алып келетін барлық негізгі секторларда ресурстарды тиімсіз пайдалану белгіленген.

Ғылыми мақалада алынған нәтижелердің ғылым мен технологиялардың дамуына әсері және зерттеудің күтілетін әлеуметтік және экономикалық әсері Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшуі тұжырымдамасын іске асыру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдарды әзірлеуден тұрады, және алынған нәтижелердің ғылым мен технологиялардың дамуына әсері және зерттеудің күтілетін әлеуметтік және экономикалық әсері Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшуі тұжырымдамасын іске асыру бойынша ұсыныстар мен ұсынымдарды әзірлеуден тұрады.

Түйінді сөздер: «Жасыл экономика», «Жасыл көпір», экономикалық өсу, баламалы энергия көздері, әлемдік инвестициялар, инновация.

Кіріспе. Әлемдік дағдарыс техногендік типтегі экономикалық өсу моделінің өміршеңдігінің сарқылулы екендігін айқын көрсетті, оның негізгі белгілері: табиғи ресурстардың жаңартылмайтын түрлерін тез және сарқылмайтын түрде пайдалану; жаңартылатын ресурстарды олардың көбеюі мен қалпына келу мүмкіндіктерінен асатын қарқынмен пайдалану; табиғи ассимиляция қабілеттерінен тыс ластаушы заттар мен қалдықтардың үлкен көлемін жинақтау. Мұндай экономикалық жүйе табиғи ресурстарды ысырапсыз пайдалануды болжайды, яғни экологиялық талаптар мен экономикалық белсенділіктің теріс салдарын – адам денсаулығына зиян келтіруді және қоршаған ортаның тозуын елемейді.

Өткен ғасырдың 80-жылдарының соңында экономикалық дамудың осы идеясына қарсы, экологиялық факторларды және қоршаған ортаның сапасын жақсарту мақсатында экономикалық қызметті жүзеге асыру қажеттілігін ескере отырып, тұрақты даму тұжырымдамасы пайда болды. Қазіргі уақытта, теория белсенді түрде дамып келеді – әлемнің барлық мемлекеттері тұрақты даму жолымен жүруге ниет білдірді.

Тұрақты дамудың негізгі құралы ретінде «жасыл экономика» болып анықталды, яғни болашақ ұрпақтарды елеулі экологиялық тәуекелдердің немесе экологиялық тапшылықтың туындауына ұшыратпай, ұзақ мерзімді перспективада адамның әл-ауқатының артуына әкелетін тауарлар мен қызметтерді өндіруге, таратуға және тұтынуға байланысты экономикалық қызмет түрлерінің жүйесі анықталды [1]. «Жасыл» экономикаға көңіл бөлу – көміртекті және экошығынды алмастыруға келген жаңа технологиялық қалыптың басталуын айқындады.

Зерттеудің әдістері. «Жасыл экономика» тұжырымдамасы тұрақты дамудың үш компонентін – экономикалық, әлеуметтік және экологиялық кешенді байланыстыруды және өзара үйлесімді келісуді қамтамасыз етеді. Бұл ретте жасыл экономика моделі тұрақты даму моделін толықтырады, бірақ күшін жоймайды. Соңғысы өз мағынасын сақтайды, бірақ ұзақ мерзімді мақсат қоюға ие болады. Жасыл экономикаға көшудің маңыздылығы – шешілетін міндеттермен анықталады, олардың ішінде:

- қоршаған ортаның ластануын және табиғи ресурстардың сарқылуын азайтуға әкелетін технологиялық жаңғырту;

- көміртегі шикізатына және оның түпкі өнім құнындағы үлесіне тәуелділікті қысқарту есебінен экономиканың бәсекеге қабілеттілігін арттыру;

- үлкен мультипликативтік әсерге ие бірқатар технологиялық ілгері дамыған салалардың технологиялық жаңаруына ықпал ететін жасыл (экологиялық) инновациялар;

- төмен көміртекті экономикаға көшу, көміртегі тәуелділігінің төмендету, бұл парниктік газдар шығарындыларын азайтуға және жаһандық климаттың өзгеруімен сәтті күресуге мүмкіндік береді;

- жасыл жұмыс орындарын құру (ең алдымен энергетикада, көлікте, базалық салаларда, қайта тіркеу жөніндегі қызметте);

- нарықтық тетіктерді дамыту, экологиялық (жасыл) ынталандырулар мен салықтардың рөлін күшейту;

- білімді дамытуды (білім экономикасы) және экологиялық білім беруді қолдау;

- жалпы экологиялық тұрақтылықты қамтамасыз ету және т.б.

Әлемдік деңгейде «жасыл» экономикаға көшу нұсқасы Біріккен Ұлттар Ұйымымен әзірлеген «жаһандық жасыл жаңа бағыт» шеңберінде 2008 жылы ұсынылды [1]. Курс авторларының пікірінше, құртылған қаржы жүйесін қалпына келтіруге арналған әлемдік инвестициялар шамамен 3 трлн долларды құрайды. Сонымен қатар, жасыл және энергия тиімді технологиялардың сындарлы массасына қол жеткізу және тұрақты экономикаға көшу үшін, осы соманың тек жартысы мөлшерінде инвестиция қажет болады.

Нәтижелер мен талқылаулар. Көптеген дамыған елдер қазірдің өзінде «жасыл» экономикаға көшу бағытында жұмыс істей бастады. Мысал ретінде, АҚШ-та Обаманың жоспарына сәйкес, экономиканы экологияландыруға ондаған млрд доллар бөлді. Жоспарға жаңа жасыл технологиялар құру, энергия үнемдеу, экологиялық тұрғыдан перспективалы қызмет түрлеріндегі жаңа жұмыс орындары және т.б. кіреді. Скандинавия елдері технологиялардың, өнімдер мен қызметтердің

экологиялық үйлесімді жаңа түрлерін өндіретін салалардың пайдасына экономиканы түбегейлі қайта құрылымдауға барады. Дағдарыс жағдайында мұндай қайта құрылымдау дәстүрлі өндірістердің барынша аз қолдауымен қызметтің экологиялық озық түрлерін мемлекеттік қолдау есебінен жүзеге асырылатын болады. Жаһандық климаттың өзгеруіне қарсы күрес және энергия тиімділігін арттыру әлемдік экономиканың болашағына қуатты әсер етеді. Еуропалық қоғамдастық елдерінің 2020 жылға қарай парниктік газдар шығарындыларын 20%-ға қысқартуға, энергия тиімділігін 20%-ға арттыруға және жаңартылатын энергия көздерінің үлесін 20%-ға жеткізуге ұмтылысы (20:20:20-жоспар) Еуропа экономикасын түбегейлі өзгертеді. АҚШ жариялаған шығарындыларды 2050 жылға қарай 50%-ға, содан кейін 2080 жылға қарай 80%-ға азайтуға деген ұмтылыс, инновациялар мен құрылымдық өзгерістердің қарқынына үлкен әсер етеді. Жақын болашақта әлемнің озық экономикалары үшін, оның энергия тиімділігі жоғары және климаттық жүйеге барынша аз әсер ететін «төмен көміртекті экономика» негізгі түсіндірме болады. Ал энергетикалық және климаттық басымдықтарды іске асыру – энергия тұтыну шамаларының, табиғи ресурстарды пайдаланудың, парниктік газдар шығарындыларының және ластану көлемдерінің тығыз корреляциясына байланысты, экологиялық қысымның күрт төмендейді дегенді автоматты түрде білдіреді. Мұның бәрі алдағы онжылдықтарда дамыған елдердің жаңа инновациялық және технологиялық негізі бар экономикасы болады дегенді білдіреді, оның ең маңызды сипаты – қоршаған ортаға ең аз әсер етуі болады [2].

Экономиканың табиғатты пайдаланатын және өңдеуші салалары арасындағы сәйкессіздіктердің өсуіне алып келетін, Қазақстан Республикасының теңгерімсіз инвестициялық саясаты экологиялық проблемаларды шиеленістіретіні сөзсіз. Экологиялық-экономикалық кедергілер мен ынталандырулар болмаған кезде, тиімділік критерийі біреу – айтарлықтай пайданы жылдам қарқынмен алу, бұл, ең алдымен, табиғи ресурстарды пайдалану және/немесе сату негізінде мүмкін болады. Шикізат экономикасынан кету, оны жаңғырту және әртараптандыру, инновациялық ғылымды қажетсінетін экономикаға көшу жолымен, экономикалық траекторияны өзгерту қажеттігі – жүргізіліп отырған мемлекеттік саясаттың басты міндеті болып табылатыны маңызды.

Мемлекет басшысының Жарлығымен Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары бекітілді, оның негізінде «жасыл даму» қағидаты жатыр [3]. Жоспарда ресурсты үнемдеу, энергия тиімділігі және жаңартылатын энергия көздерін енгізу жүйесін құру көзделеді. Онда 2020 жылға қарай жалпы ішкі өнімнің энергия сыйымдылығын 25%-ға төмендету және энергия тұтынудың жалпы көлеміндегі баламалы энергия көздерінің үлесін 3%-ға дейін ұлғайту мақсаты қойылған.

2010 жылы «Жасыл даму» салалық бағдарламасы бекітіледі [4]. Ол экологиялық және табиғи-ресурстық ведомстволарға қатысты іс-шараларды қамтиды. Бағдарламада төрт міндеттің біріншісіне «жасыл экономиканы» дамыту қойылады, сондай-ақ оның мазмұнының толық сипаттамасы келтіріледі. Қоршаған ортаны қорғау министрлігіне Үкіметке «... Қазақстан Республикасының стратегиялық жоспарлауына «жасыл

даму» механизмдерін әзірлеу мен енгізуде әлеуетті арттыру жөнінде ұсыныс енгізу тапсырылады». Тұрақты дамуға қатысты «... тұрақты даму механизмдерін жетілдіру және іске асыру жөніндегі жұмыстарды жүргізу», сондай-ақ тиісті ғылыми зерттеулер жүргізу көзделеді.

2010 жылы Қазақстан «Жасыл көпір» Астана бастамасын ұсынды, оны АТМӨ ҚОҚ министрлерінің 6-шы конференциясы және 2011 жылы өткен «Еуропа үшін қоршаған орта». Қазақстан өзіне келесідей міндеттемелерді өзіне алды: ынтымақтастыққа мүдделі Еуропа, Азия және Тынық мұхиты елдерінің кездесулері үшін келіссөздер алаңын ұсыну; екі өңірдің ынтымақтастық бағдарламасын әзірлеуді техникалық қолдау; ынтымақтастық процесін ақпараттық қолдау, атап айтқанда – Жасыл экономика және тұрақты даму туралы білімді тарату.

Жасыл экономика дамуы мүмкін негізгі сегменттер төмені кестеде келтірілген.

1-кесте. Жасыл экономиканы дамытудың экономикалық сегменттері

Сегмент	Бағыт
Энергия генерациясы	<ul style="list-style-type: none"> – жел – кун – гидро/теңіз – биоотын – геотермалдық
Энергияны сақтау	<ul style="list-style-type: none"> – оттық элементтер – батареяларды жақсарту – гибридітік жүйе
Энергетикалық инфрақұрылым	<ul style="list-style-type: none"> – басқару – беру
Энергия тиімділігі	<ul style="list-style-type: none"> – жарық – ғимарат – әйнек
Тасымалдау	<ul style="list-style-type: none"> – көлік құралдары – логистика – құрылым – отын
Су және ағынды сулар	<ul style="list-style-type: none"> – суды тазарту – суды қорғау – сарқынды суларды тазарту
Ауа және қоршаған орта	<ul style="list-style-type: none"> – тазалау / қауіпсіздік – шығарындыларды бақылау – мониторинг / сәйкестік – сауда және өтемақы
Материалдар	<ul style="list-style-type: none"> – нано – био – химиялық
Өндіріс / Өнеркәсіп	<ul style="list-style-type: none"> – жетілдірілген орау – мониторинг және бақылау – ақылды өндіріс
Ауыл шаруашылығы	<ul style="list-style-type: none"> – табиғи пестицидтер – жер ресурстарын басқару – аквамәдениет
Қайта өңдеу және қалдықтар	<ul style="list-style-type: none"> – рециклинг – қалдықтарды басқару

«Жасыл» экономиканың, «таза» технологиялардың үрдістерін елемей Ресей мен негізгі жаһандық бәсекелестер арасындағы экономиканың даму деңгейіндегі алшақтықтың артуына алып келеді. Мемлекеттің тұрақты дамуына, оның ішінде экономиканың «жасыл» бағытта дамуына ықпал ететін негізгі бағыттар келесідей ұсынылуы мүмкін:

1. Орман секторы, биоәртүрлілік. Орман секторы көбінесе ағаш алуға емес, туризмнің дамуына, ормандар мен орман экожүйелерінің су қорғау және климат түзеуші рөлін қамтамасыз ететін экожүйелік қызметтерді қалыпты және жұмсақ пайдалануға бағытталуы керек. Табиғи әлеуетті капиталдандыруға, бюджеттік және өңірлік жобалау саясатындағы экожүйелік қызметтер құнын есепке алуға инвестициялар қажет.

2. «Жасыл» ауыл шаруашылығы. Ауыл шаруашылығы біртіндеп суды көп қажет етпейтін дақылдарға, агрохимиялық жүктемені азайтуға, зиянкестер мен ауруларды кешенді бақылауға, эрозияға қарсы технологияларға қайта бағдарлануы тиіс. Саяси бағыттағы өзгерістер, ең алдымен, тұрақсыз ауыл шаруашылығы өнімінің шынайы бағасы туралы қате түсінік туғызатын, экологияға зиянды субсидиялар беруді азайтуға, және сайып келгенде, тоқтатуға бағытталуы тиіс. «Жасыл» ауылшаруашылық технологиялары, әсіресе шағын фермаларда, өндірісті арттыра алады.

3. Су ресурстарын тұрақты басқару. Суды пайдаланудың қолданыстағы нысандарының жағдайы, тұщы суға қажеттілікті қамтамасыз етуге мүмкіндік бермейді. Реформалар жер пайдаланудағы институционалдық тетіктерді жақсартуға, сондай-ақ көмек көрсету және қаражат бөлу жүйелерін жетілдіруге; инвестицияларға субсидияларды азайтуға; сондай-ақ сумен жабдықтау төлемақысы мен қаржы схемаларын өзгертуге бағытталуы мүмкін. Сонымен қатар, ауылды сумен жабдықтау жүйелері мен ауылдық санитарияға инвестицияларды арттыру қажет.

4. Балық шаруашылығы секторы. Табиғи су айдындарында балық ресурстарының үдемелі сарқылуын болдырмау үшін, жинақы су айдындарында тауарлы балық өсіру шаруашылықтарын дамыту, үлкен су айдындарында аулау көлемін қатаң реттеу, балық жіберу, сондай-ақ халықтың өмір сүруінің баламалы көздерін дамытуға инвестициялар ұсынылады. Балық аулау секторын «көгалдандыру» пайдасының келтірілген құны, қажетті инвестициялардан шамамен 3-5 есе жоғары. Баламалы сценарий («қоңыр экономиканы» сақтай отырып) – балық қорларының жетіспеуі және күрт құлдырауы салдарынан, балық аулау секторының құлдырауын жалғастыруды және тарылуын көздейді.

5. Жаңартылатын энергия көздері. Жаңартылатын энергия алу технологияларының және тиісті энергетикалық саясаттың арқасында, табыстары төмен өңірлер, әсіресе электр желілерінен шалғай өңірлер халқының, тұрмыс деңгейін арттыруға және денсаулық жағдайын жақсартуға елеулі үлес қосылады деп болжануда. Шығындар тұрғысынан тиімді шешімдерге таза биомассаны және автономды күн фотоэлектрлік құрылғыларды пайдалану жатады. Олар төмен пайдалану шығындарымен және икемді аз мөлшерде енгізу мүмкіндіктерімен сипатталады.

6. Туризмді дамыту. Туризмнің дамуы жергілікті экономиканың өсуіне ықпал етеді және кедейлік деңгейін төмендетеді. Туристер бұл секторды «көгалдандырудың» қозғаушы күші болып табылады, өйткені экотуризмнің жыл сайынғы өсуі 20%-ға, яғни жалпы туристік салаға

қарағанда алты есе жылдам. Туризмді ұйымдастыру және туризм – маңызды адам ресурстарын қажет ететін салалар, онда 230 млн адам немесе әлемдік жұмыс күшінің 8%-ы еңбек етеді. Негізгі туризм индустриясындағы бір жұмыс орны, туризммен байланысты экономика салаларында шамамен бір жарым қосымша немесе жанама жұмыс орындарын құрады. Бұл секторды «көгалдандыру» жергілікті жұмыс күшін жалдаудың өсуіне және жергілікті ресурстарды пайдаланудың өсуіне байланысты, жұмыспен қамту әлеуетін арттырады деп күтілуде. Туристік секторды «көгалдандыру» кезінде, жергілікті қоғамдастықтың, әсіресе кедейлердің туризмдегі құн тізбегіне тартылуының өсуі, жергілікті экономиканы дамытудың және кедейлікті азайтудың маңызды факторы болып табылады.

7. Қалдықтарды басқару және оларды кәдеге жарату. Қалдықтарды басқару және оларды кәдеге жарату саласындағы жұмыспен қамту халықпен кірістердің өсуіне байланысты, қалдықтар санының өсуіне байланысты өседі, дегенмен бұл секторда лайықты жұмыс орындарының болмауына байланысты айтарлықтай проблемалар бар. Кәдеге жаратылатын материалдарды сұрыптау және өңдеу, полигондарда қалдықтарды көмуге немесе оларды өртеуге қарағанда бір тоннаға келетін жұмыс орындарын 10 есе көп қамтамасыз етеді. «Жасыл» инвестициялау сценарийлерінде қалдықтарды кәдеге жарату саласындағы жұмыс орындары санының болжамды өсуі, ағымдағы үрдістермен салыстырғанда 10%-ға артады. Бірақта, басқару, қайта пайдалану және қайта өңдеу саласындағы жұмыспен қамтудың қосымша әлеуетінен гөрі маңызды нәрсе бар, атап айтқанда – осы саладағы жұмыс орындарын жақсарту мүмкіндігі және тіпті қажеттілігі. Жұмыс орындарының шынайы «жасыл» болуы үшін, олар тиісті жұмыс талаптарына, оның ішінде ең төменгі күнкөріс деңгейінен төмен емес жалақы, балалар еңбегін жою, Еңбекті қорғау және қауіпсіздік, әлеуметтік қорғау және қауымдастықтар құру бостандығы сияқты өлшемдерге сәйкес келуі керек. Әлеуметтік және экологиялық себептер бойынша жұмыс орындарын жақсарту қажет және міндетті.

ЮНЕП-ке сәйкес [5] «жасыл» экономикаға көшуге ықпал ететін келесі жағдайларды келтіреді:

- ойластырылған реттеу жүйесін құру;
- экономика секторларын «жасылдандыруға» ынталандыратын салаларда мемлекеттік инвестициялар мен шығыстардың басымдығы;
- табиғи капиталға зиян келтіретін салалардағы мемлекеттік шығыстарды шектеу; «жасыл» инвестициялар мен инновацияларды ынталандыру үшін салықтар мен нарықтық құралдарын қолдану;
- біліктілікті арттыруға, оқытуға және білім беруге инвестициялау;
- қоршаған ортаны қорғау және тұрақты даму процессіне халықаралық басшылықты нығайту.

Дамыған елдерде экологиялық қолайлы технологияларды пайдалануды ынталандыратын 80-нен астам түрлі экономикалық құралдар пайдаланылады. Алайда, Қазақстан Республикасында ең үздік технологияларды қолдаудың тиісті механизмдері енді дами бастады. «Жасыл экономикаға» көшудің негізгі ретінде төмендегі құралдарды атап өтсе болады:

– тиімсіз субсидиялардан бас тартуды, табиғи ресурстарды ақшалай мәнде бағалауды және қоршаған ортаға зиян келтіретініне салық енгізуді қоса алғанда, тұрақты даму қағидаттарына сәйкес келетін баға белгілеу;

– экологиялық таза өнім өндіруді және тұрақты даму қағидаттарына сәйкес келетін өндіріс әдістерін пайдалануды көтермелейтін мемлекеттік сатып алу саясаты;

– жұмыс күшіне салынатын салықтан ластануға салынатын салықтарға баса назар аударуды көздейтін «экологиялық» салық салу жүйелерін реформалау;

– тұрақты даму қағидаттарына сәйкес келетін инфрақұрылымға табиғи капиталды қалпына келтіруге, қолдауға, мүмкіндігінше табиғи капитал көлемін ұлғайтуға арналған мемлекеттік инвестициялардың өсуі;

– экологиялық таза технологиялар құруға байланысты зерттеулер мен әзірлемелерді мақсатты мемлекеттік қолдау;

– әлеуметтік саладағы мақсаттар мен қолданыстағы немесе ұсынылған экономикалық стратегиялар арасындағы келісімді қамтамасыз етуге арналған әлеуметтік стратегиялар.

Қазақстан Республикасының экономикасын экологияландырудың ба-стапқы кезеңінде инвестициялармен қамтамасыз ету проблемасы негізгі рөл атқарады. Инвестициялық перспективаларды талдай отырып, жасыл инвестицияларды қажет ететін объектілердің әртүрлі санаттары үшін, қажетті инвестициялар көлемінің ерекшелігі мен ауқымын ескеру қажет. Талдамалық жобалардағы, сондай-ақ негізгі стратегиялық құжаттардағы [6, 7, 8] инвестициялардың көздері ретінде мыналар қарастырылады: экологиялық және тарату қорлары, Киото хаттамасының тетіктері, халықаралық ұйымдардың қаржылық көмегі, шетелдік инвестициялар, өнімдер мен қызметтерді сатудан түскен жеке-корпоративтік кірістер, «Самұрық-Қазына» Ұлттық игілік қорының құрамына кіретін екінші деңгейдегі банктердің және даму институттарының несиелері. Жоғарыда аталған барлық дереккөздерде іске асыру механизмдері бар немесе оларды құрудың белгілі бір перспективалары бар.

Аталған қаржы көздерінің ішінде мемлекеттік қолдауға аса мән беріледі. Несиелік ресурстарға жоғары ставкалар, әсіресе «ұзақ ақшаға» қажеттілік жағдайында банктік несие беруді, іс жүзінде қол жетімді етпейді. Оң перспективалар зейнетақы қорлары қаражатының, сондай-ақ халықтың кірістерінің едәуір артуымен, үй шаруашылықтарының жинақ қаражатының несиелік айналымға енгізілуіне байланысты болады.

«Самұрық-Қазына» ҰОҚ құрамына кіретін даму институттарының арасында, экономиканы экологияландыру жөніндегі шараларды инвестициялау міндеттеріне мамандануы бойынша неғұрлым жақын Қазақстан Даму Банкі мен «ҚазАгро» Ұлттық басқарушы холдингі болып табылады. Даму Банкі қызметінің мақсаттары – мемлекеттік инвестициялық қызметті жетілдіру және оның тиімділігін арттыру, өндірістік инфрақұрылымды және өңдеу өнеркәсібін дамыту болып табылады. Қазақстанның Даму Банкі – табиғатты қорғауды қамтамасыз ететін өнеркәсіптік жобаларды қоса алғанда, экономиканың түрлі салаларындағы жобаларға «жұмсақ» мөлшерлеменен несие беруде жетекші рөл атқарады. Банк әзірге несиелік саясат туралы меморандумда көрсетілмеген салалар бойынша жобаларды

қоса алғанда, ішінара өтелетін инвестициялық жобаларды қаржыландыра алмайды, сондай-ақ қайтарымсыз (гранттық) қаржыландыру операцияларын жүзеге асыра алмайды. Экономиканың рентабельділігі төмен салаларын экологияландыру контекстінде, қоршаған ортаны қорғау саласындағы жобалар мен операцияларға, Даму Банкінің функцияларын кеңейту үшін несиелік саясат меморандумына тиісті толықтырулар қажет. Ирригация, суды үнемдеу, егіншілікті әртараптандыру, жерді қалпына келтіру және құнарлылығын арттыру жобалары «ҚазАгро» холдингінің құрамына кіретін «Аграрлық несие корпорациясы» және «Ауыл шаруашылығын қаржылай қолдау қоры» сияқты басқа да жұмыс істеп тұрған институттардың қолдауына сүйенуі мүмкін.

Қортынды. Институттардың, заңнаманың және қолда бар қаржылық механизмдердің болу фактісі, олардың толық және тиімді жұмыс қабілеттілігі бар екенін білдірмейді. Олардың жұмыс қабілеттілігінің басты белгісі – экономиканы экологияландыру саласына қаржы ресурстарын тарту үшін, қажетті жағдайлар жасау болып табылады.

Ынталандырудың тиімді экономикалық құралдарына мыналар жатады: қоршаған ортаны ластағаны үшін төлем, экологиялық салықтар, экологиялық жауапкершілікті сақтандыру және басқалар.

Қазақстанда қалыптасқан қоршаған ортаны ластағаны үшін ақы төлеу жүйесі шығарындылар мен төгінділерді қысқартуды, оның үстіне технологияларды экологияландыру стратегиясына көшуді ынталандырмайды. Негізгі элементтер: төлемдер жүйесі, жоспарлау дәстүрлері, ластаушы заттардың шығарындыларын қалыпқа келтіруге негізделген құқықтық және әдістемелік база, олар 80-жылдардың соңында құрылды және іс-жүзінде қаржылық сипатта болды. Қазіргі уақытта қоршаған ортаға эмиссиялар үшін төлемақы жергілікті бюджеттердің кірісіне, ал бұзушылықтар үшін айыппұлдар республикалық бюджеттің кірісіне есептеледі. Төлем қаражатына әкімдер аппараттары билік етеді, сондықтан олардың аз бөлігі ғана табиғат қорғау мақсаттарына жұмсалады, яғни инвестициялық емес, өйткені инвестицияға тек республикалық бюджет билік етуге құқылы. Мәселенің шешімі салық ауыртпалығын «еңбек салықтарынан» «энергия мен ресурстарды тұтынуға салынатын салықтарға» қайта бөлуден, яғни көптеген дамыған елдерде кеңінен қолданылатын экологиялық салықтарды енгізуден көрінеді.

Экологиялық сақтандыру, әсіресе – сақтандыру алдындағы аудит – табиғат пайдаланушыларды экологиялық тәртіпке ынталандырудың қуатты құралы болып табылады. Сондай-ақ, үшінші тұлғалардың табиғи ресурстары мен мүлкіне залал келтірілген жағдайда шаруашылық жүргізуші субъектілердің қаржылық жағдайын тұрақтандырады. Қазақстанда бұл құрал сақтандырудың жалпы жүйесін дамытумен бір мезгілде нығаятын болады. Осылайша, «жасыл» экономикаға ойдағыдай көшу үшін осыған ықпал ететін жағдайлар жасау және қажетті инвестициялар мен инновацияларды ынталандыру үшін, барабар қаржыландыруды қамтамасыз ету қажет. Бұл ретте, «жасыл» экономикаға көшу ауқымды инвестицияларды қажет ететініне қарамастан, бұл инвестицияларды ақылға қонымды мемлекеттік саясат пен қаржыландырудың инновациялық механизмдері есебінен жұмылдыруға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Жаһандық жасыл жаңа бағыт. UNEP баяндамасы. – наурыз 2009. – 42 б. // www.unep.org/greenconomy
2. Бобылев С.Н., Аверченков А.А., Соловьева С.В., Кирюшин П.А. Энергия тиімділігі және тұрақты даму. – М.: Тұрақты даму институты / Ресейдің экологиялық саясат орталығы, 2010. – 148 б.
3. Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары. Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығымен бекітілген // http://www.kazpravda.kz/_pdf/feb10/120210plan_2020.pdf
4. 2010-2014 жылдарға арналған «Жасыл даму» салалық бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2010 жылғы 10 қыркүйектегі № 924 қаулысымен бекітілген.
5. «Жасыл» экономикаға қарай: тұрақты даму және кедейлікті жою жолдары – билік құрылымдарының өкілдері үшін жалпылама баяндама. ЮНЕП, 2011
6. Қазақстан үшін экологиялық бағдарланған экономиканың стратегиялық құрылымын бағалау және дамыту. – Астана, 2012 ж. // <http://eco-forum.kz/>
7. Экологиялық саясат құралдарының қолданыстағы жүйесін бағалау", // http://eco.gov.kz/old/rus_txt/Result_2_PPM2Rus.2010.09.15.pdf
8. ОАЖР шеңберінде әлеуетті арттыру бойынша көп елдік жоба, 2011 ж. // <http://www.undp.kz/>

Г. Рахымжан, докторант

Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, г. Алматы,
Казахстан

Аннотация. Новое видение идеи зеленой экономики входит в круг фундаментальных и достойных проблем. На своей основе он поднимает вопросы эффективного использования природных ресурсов и обеспечения устойчивого развития за счет модернизации экономики и сбалансированного регионального развития, повышения благосостояния граждан Казахстана через диверсификацию экономики и создание новых рабочих мест, а также улучшения условий жизни граждан, укрепления здоровья нации и улучшения окружающей среды. Среди предпосылок перехода к «зеленой экономике» обозначено неэффективное использование ресурсов во всех ключевых секторах, приводящее к огромным экономическим потерям.

Влияние полученных результатов на развитие науки и технологий и ожидаемый социальный и экономический эффект исследования состоит в разработке предложений и рекомендаций по реализации Концепции перехода Республики Казахстан к зеленой экономике, и влияние полученных результатов на развитие науки и технологий и ожидаемый социальный и экономический эффект исследования состоят в разработке предложений и рекомендаций по реализации Концепции перехода Республики Казахстан к зеленой экономике.

Ключевые слова: «Зеленая экономика», «Зеленый мост», экономический рост, альтернативные источники энергии, мировые инвестиции, инновации.

G. Rahimgan, Senior lecturer
Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. New vision of the idea of a green economy is included in the framework of fundamental and worthy problems. On its basis, it raises the issues of ensuring sustainable development through rational use of Natural Resources and diversification of the economy and creation of new jobs, improving the well-being of citizens of Kazakhstan, as well as improving the living conditions of citizens, increasing the life expectancy of the population through strengthening the health of the nation and improving the environment, modernization of the economy and balanced regional development. Among the prerequisites for the transition to a "green economy", inefficient use of resources in all key sectors is identified, which leads to huge economic losses.

The impact of the results obtained in the scientific article on the development of Science and technology and the expected social and economic impact of research consists in the development of proposals and recommendations for the implementation of the concept of transition of the Republic of Kazakhstan to a green economy, and the impact of the results obtained on the development of Science and technology and the expected social and economic impact of research consists in the development of proposals and recommendations for the implementation of the concept of transition of the Republic of Kazakhstan to a green economy.

Keywords: "green economy", "green bridge", economic growth, alternative energy sources, global investment, innovation.

МРНТИ 06.71.07

К. Дауылбаев¹, доктор экономических наук, профессор

Б. Майданкызы², магистрант

^{1, 2} Алматинский Технологический Университет, г. Алматы, Казахстан

АНАЛИЗ И ОЦЕНКА ФОРМИРОВАНИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНО-ОТРАСЛЕВЫХ КЛАСТЕРОВ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Анализ состояния мясной и молочной отраслей позволил сделать вывод, что для решения проблем повышения конкурентоспособности мясной и молочной продукции необходимо, в первую очередь развивать отечественное животноводство, увеличить поголовье скота, развивать племенное стадо, увеличить долю товарной продукции за счет развития специализированных сельскохозяйственных предприятий путем снижения доли домашних хозяйств, за счет этого повышение продуктивности скота и др.

С учетом концентрации объемов произведенной молочной продукции, потенциальных возможностей производства и переработки молока, территориального размещения районов Алматинской области, а также с точки зрения эффективного взаимодействия предприятий, оптимизации транспортных затрат при перевозке и доставки продукции нами рассматривалась целесообразность формирования молочного кластера на примере кооперации предприятий, специализированных на производстве молочной продукции с их сырьевой базой, а также всех других участников, занимающихся поставкой сырья, тароупаковки, технологического оборудования, транспортировкой, упаковкой и др., находящихся в одной зоне по географическому размещению, близлежащих районов г. Алматы.

Ключевые слова: приоритетных направлений АПК Казахстана, предприятие АПК, стратегическое планирование, производства молока, формирования молочного кластера.

Введение. Анализ состояния мясной и молочной отраслей, сложившихся форм взаимодействия предприятий данных подкомплексов позволил сделать вывод, что для решения проблем повышения конкурентоспособности мясной и молочной продукции необходимо, в первую очередь развивать отечественное животноводство, увеличить поголовье скота, развивать племенное стадо, увеличить долю товарной продукции за счет развития специализированных сельскохозяйственных предприятий путем снижения доли домашних хозяйств, за счет этого повышение продуктивности скота и др.

Экспериментальная часть. На основе выявленных проблем, сдерживающих развитие отрасли обоснована необходимость формирования молочного кластера, в состав которого войдут предприятия и организации, связанные с процессом производства, переработки, упаковки, транспортировки, доставки и реализации молока и молокопродуктов. В целом Алма-тинская область имеет все предпосылки формирования молочного кластера:

- наличие достаточного объема производства молочного сырья 692,7 тыс. тг., средняя продуктивность коров в сельхозформированиях области составляет 3254 до 3946 кг/год;

- наличие мощностей молокоперерабатывающих предприятий 262,1 тыс. тг., область занимает третье место по республике по данному показателю и первое место с г. Алматы (154.2 тыс. тг.), загруженность их составляет более 80%;

- концентрация в регионе крупных производителей молочной продукции республики, широко известные потребителям и имеющие популярный бренд молочной продукции («Фуд-Мастер», «Адал», «Данон», «Раймбек-Агро», «Амиран», «Байсерке-Агро» и др.);

- коэффициент самообеспеченности молоком более чем в 70% районов области составил 1,18% что подтверждает высокий уровень обеспеченности населения данного региона молоком, в некоторых близлежащих районах к г. Алматы производство молока выше национальной нормы потребления (301 кг/год) (таблица 1).

Поставщиками молока г. Алматы как в виде сырого молока, так и молочной готовой продукции, прошедшей промышленную переработку, являются в основном Енбекшиказахский, Илийский, Талгарский и Карасайский районы.

Рисунок 1 – Карта размещения участников молочного кластера Алма-тинской зоны вокруг г. Алматы и их показатели

В 2018 г. вышеперечисленными 4 районами Алма-тинской области было произведено 331,5 тыс. тг. молока, в т.ч. в Енбекшиказахском районе

– 123,5 тыс. тг., Карасайском – 80,5 тыс. тг., Талгарском – 72,9 тыс. тг., Илийском – 54,6 тыс. тг. При этом продуктивность коров во всех категориях хозяйств данных районов в среднем составляет от 3254 до 3946 кг/год, что по сравнению со среднереспубликанским показателем (2367 кг/год) выше на 1,67 раз. Мощности молокоперерабатывающих предприятий 4 районов Алматинской зоны значительно выше по сравнению с другими и составили 330,4 тыс. тг., при этом переработано в 2018 г. 213,8 тыс. тг. молока (рисунок 1). Под Алматинской зоной подразумевается исследуемые 4 района Алматинской области и г. Алматы.

Таблица 1 – Коэффициент самообеспеченности молоком населения Алматинской области за 2018 г.

Район	Производство, тыс. тг.г	Численность населения, тыс. чел.	Коэффициент самообеспеченности	Удельный вес группы, %	
				по производству молока	по численности населения
I - менее 1,0					
г. Талдыкорган	5,5	165,3	0,11		
г. Капчагай	4,5	60,2	0,25		
г. Текели	3,2	32,4	0,33	15,5	30,9
Жамбылский	39,7	153,9	0,86		
Илийский	54,6	190,4	0,95		
Всего по группе	107,5	602,2	0,59		
от 1 до 2,0					
Каратальский	15,7	48	1,09		
Алакольский	35,2	70,7	1,65		
Балхашский	15,5	31,3	1,65		
Енбекши-казахский	123,5	291,2	1,41		
Коксуский	16,3	40,9	1,32		
Карасайский	80,5	230,1	1,16	70,7	62,4
Панфиловский	42,1	125,9	1,11		
Райымбекский	37,4	78,9	1,57		
Талгарский	72,9	186,5	1,30		
Ескелдинский	28,6	47,9	1,98		
Уйгурский	21,7	63,4	1,14		
Всего по группе	489,4	1214,8	1,34		
более 2,0					
Кербулакский	38,5	50,2	2,55		
Саркандский	28,5	39,7	2,38		
Аксуский	28,8	40,6	2,36	13,8	6,7
Всего по группе	95,8	130,5	2,44		
Алматинская область	692,7	1947,5	1,18	100,0	100,0
Примечание – составлена автором на основании материалов Министерства сельского хозяйства РК					

Так, при численности населения Енбекшиказахского района 291,2 тыс. чел. внутренняя потребность в молоке составляет 87,6 тыс. тг., производство соответственно – 123,5 тыс. тг., что подтверждает высокий потенциал данного района. При этом необходимо учитывать потенциал ЛПХ, обеспечивающие личные потребности населения районов в молоке. Объем промышленной переработки в данном районе составляет 48 тыс. тг., что показывает ее недостаточность, несмотря на наличие крупных молочных заводов РК, расположенных в этом районе («ФудМастер», «Адал» и др.). В Талгарском районе соответственно при численности населения 186,5 тыс. чел. произведено молока 72,9 тыс. тг., внутренняя потребность составила 56,1 тыс. тг. молока, при мощности 5,7 тыс. тг., переработано молока 5,2 тыс. тг. Аналогичные исследования проведены в Илийском и Карасайском районах Алматинской области (таблица 1). Таким образом, каждый из вышеуказанных районов удовлетворяет внутренние потребности населения в молоке за счет функционирования в данной зоне крупных молокоперерабатывающих предприятий, а также за счет использования потенциала хозяйств населения, обеспечивающие личные потребности каждой семьи в молочной продукции. Кроме этого производители молока и молочной продукции данной зоны обеспечивают определенный объем потребности населения г. Алматы в данном продукте.

В г. Алматы с численностью населения 1,7 млн чел. внутренняя потребность на душу населения молочной продукции составляет 511,7 тыс. тг., из них 270,2 тыс. тг. удовлетворяется за счет близлежащих районов, остальной объем молока обеспечивается за счет ввоза импортной молочной продукции. Несмотря на наличие мощностей перерабатывающих предприятий г. Алматы (154,2 тыс. тг.) объем промышленной переработки молока составил только 84,2 тыс. тг. Даже при наличии объема промышленной переработки молока близлежащих районов вокруг г. Алматы, указанных выше, внутренние потребности населения в молочной продукции мегаполиса не удовлетворяются, чем и объясняется высокая доля импортной молочной продукции на рынке и неконкурентоспособность отечественной продукции.

Таблица 2 – Коэффициент самообеспеченности молоком населения Алматинской зоны (Енбекшиказахского, Карасайского, Талгарского и Илийского районов Алматинской области) за 2018 г.

Районы	Производство молока, тыс. тг.	Мощность переработки (посырью), тыс. тг.	Переработано молока, тыс. тг.	Коэффициент соответствия мощностей к сырьевым ресурсам	Численность населения, тыс. чел.	Коэффициентсамообеспеченности
Енбекшиказахский	123,5	56,5	48,0	1,21	291,2	1,41
Карасайский	80,5	21,0	20,7	0,7	230,1	1,16
Талгарский	72,9	5,7	5,2	0,2	186,5	1,3
Илийский	54,6	93,0	53,6	4,5	190,4	0,95
Примечание – составлена автором на основании материалов Министерства сельского хозяйства РК						

Таким образом, для снижения импортозависимости молока и молокопродуктов и обеспечения внутренних потребностей г. Алматы отечественными молокопродуктами, необходимо расширить сырьевую базу и увеличить объем молочного сырья. Одной из сдерживающих факторов недостаточной развитости сырьевой базы молокоперерабатывающих предприятий Алматинской области является высокая доля хозяйств населения (ЛПХ) в производстве молока, характеризующаяся низким качеством и нестабильностью поставок.

Несмотря на высокую продуктивность коров вышеперечисленных районов наблюдается недостаток молочного сырья, численность поголовья коров молочного направления в данных районах составляет 99189 голов, что недостаточно для удовлетворения внутренних потребностей населения Алматинской зоны. Согласно нашим расчетам требуется 781,9 тыс. тг. молока и молокопродуктов, т.е. необходимо дополнительно еще 450,4 тыс. тг. с целью снижения импорта молока и молокопродуктов. Для этого необходимо увеличить поголовье коров молочного направления на 17,6 тыс. голов в данных районах, что позволит увеличить объем производства товарного молока на 114,4 тыс. тг. за счет этого можно достигнуть показателя 445,9 тыс. тг. в общем производстве молока в Алматинской зоне (таблица 3).

Таблица 3 – Прогноз роста объемов производства молока в Алматинской зоне (Енбекшиказахский, Карасайский, Талгарский, Жамбылский, Балхашский, Илийский районы Алматинской области) за 2018 г.

Район	До закупа племенного скота молочного направления			После закупа племенного скота молочного направления				
	Численность коров молочного направления, голов	Среднегодовой надой от I коровы во всех категориях хозяйств, кг/год	Производство молока, тыс. тг.	Закуп племенного скота Молочного направления, голов	Среднегодовой надой от I коровы, кг./год	Доп. но будет произведено молока за счет использования племенного скота, тыс. тг.	Прогноз производства молока всего по Алматинской зоне, тыс. тг.	Необходимо финансовых средств, млн тенге
Енбекшиказахский	41212	3254	123,5	4400	6500	28,6	152,1	3080
Карасайский	22830	3642	80,5	4400	6500	28,6	109,1	3080
Талгарский	17079	3946	72,9	4400	6500	28,6	101,5	3080
Илийский	18068	3571	54,6	4400	6500	28,6	83,2	3080
Всего по	99189	3603	331,5	17600	6500	114,4	445,9	12320
Алматинской зоне	41212	3254	123,5	4400	6500	28,6	152,1	3080
Примечание – составлена автором на основании материалов Министерства сельского хозяйства РК								

Проблему роста производства молочного сырья можно решить как за счет производства в специализированных хозяйствах, так путем закупа молокоперерабатывающими предприятиями у сельскохозяйственных предприятий по приемлемым взаимовыгодным условиям сотрудничества (договорные отношения), а также за счет закупа сырого молока у личных подсобных хозяйств, где наблюдается высокая их доля в общем объеме производства молока.

Таким образом, для снижения импортозависимости молока и молокопродуктов и обеспечения внутренних потребностей г. Алматы отечественными молокопродуктами, необходимо расширить сырьевую базу и увеличить объем молочного сырья. Одной из сдерживающих факторов недостаточной развитости сырьевой базы молокоперерабатывающих предприятий Алматинской области является высокая доля хозяйств населения (ЛПХ) в производстве молока, характеризующаяся низким качеством и нестабильностью поставок.

Одним из путей решения данной проблемы и обеспечения загруженности молокоперерабатывающих предприятий сырьем является кооперирование ЛПХ в сельскохозяйственные кооперативы с целью использования их потенциала для увеличения производства молока, гарантированного сбыта произведенной продукции хозяйствами населения, стимулирования перехода их в более крупное товарное хозяйство и повышения доходов сельского населения. Кооперирование малых форм хозяйствования в сельскохозяйственные кооперативы является одним из начальных этапов формирования молочного кластера, можно отметить, что это вынужденная мера с целью устранения проблем мелкотоварного характера производства молока и обеспечения загруженности мощностей молзаводов и обеспечения повышения занятости и доходов сельского населения.

Ожидаемый эффект от создания сети ОРЦ в условиях формирования отраслевого кластера:

- для малого и среднего бизнеса: конкурентный доступ на рынок как в регионе производства, так и в других регионах; снижение капитальных затрат на хранение и переработку сельхозпродукции; повышение прибыльности за счет переработки сельхозпродукции; снижение потерь сельхозпродукции; снижение логистических издержек компаний.

- для потребителей: повышение качества сельхозпродукции за счет улучшения условий хранения и фитосанитарного контроля; снижение уровня цен за счет оптимизации логистических и транзакционных издержек; снижение влияния сезонности на ассортимент сельхозпродукции за счет улучшения условий хранения.

- для государства: развитие сельскохозяйственной индустрии за счет повышения рентабельности производителей; дополнительные рабочие места, создаваемые за счет нового бизнеса и сопутствующих организаций; увеличение налоговых отчислений за счет создаваемого бизнеса и вывода денежных потоков из тени; повышение качества потребляемой сельхозпродукции населением; снижение зависимости от импорта и др. С учетом вышеперечисленных конкурентных преимуществ и ожидаемого эффекта от создания ОРЦ в условиях формирования отраслевого кластера нами рекомендована модель взаимодействия участников молочного кла-

стера исследуемого объекта (Алматинской зоны) в технологической цепочке продвижения молока от производителя до потребителя (рисунок 2).

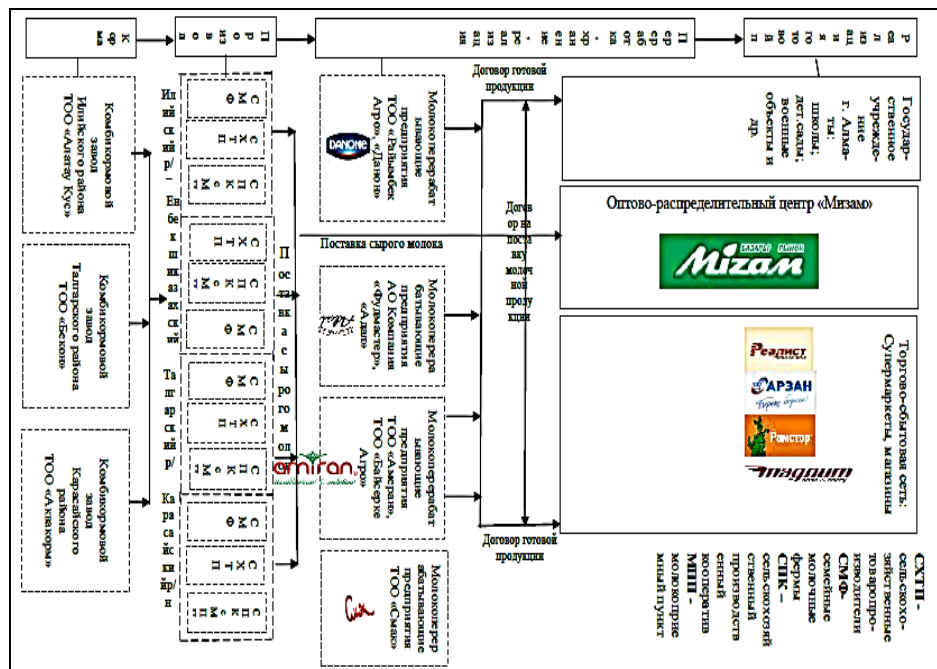

Рисунок 2 – Модель взаимодействия участников молочного кластера в Алматинской зоне

Представленная модель взаимодействия предприятий-участников молочного кластера наглядно показывает взаимоотношения основных производителей молока Енбекшиказахского, Илийского, Талгарского, Карасайского районов Алматинской зоны в лице сельхозтоваропроизводителей (СХТП), созданных молочно-товарных ферм (МТФ) и сельскохозяйственных кооперативов (СПК), с поставщиками кормов для скота в лице комбикормовых заводов в разрезе каждого района, с молочными заводами (АО «Фуд-Мастер», «Адал», ТОО «Райымбек-Агро», «Данон», «Амеран», «Байсерке-Агро»), а также с торгово-сбытовой сетью и ОРЦ, в процессе всего технологического процесса производства, переработки и сбыта конечной молочной продукции.

Таким образом, рекомендуемые схемы продвижения сырого молока и готовой молочной продукции, формы взаимодействия между производителями, переработчиками и обслуживающими предприятиями молочной отрасли например исследуемой Алматинской зоны позволят увеличить объемы производства молочной продукции за счет расширения сырьевой зоны перерабатывающих предприятий, использования ресурсов ЛПХ путем их объединения в молочные кооперативы, формирования молочно-товарных ферм, формирования ОРЦ.

Приведены расчеты потребности в кормах для откорма бычков КРС в разрезе данных районов, объемы необходимых финансовых средств для откорма скота и производства мяса говядины в исследуемой зоне (11563,9

млн тенге) в количестве 76 тыс. голов, в среднем затраты на 1 голову скота за весь откормочный период составили 152,1 тыс. тг., при этом ожидается увеличение производства мяса на 15,3 тыс. тг.онн заготовленного кооперативами за счет чего общий объем производства мяса по Алматинской зоне мясного кластера составит 72,4 тыс. тг.онн. Доход от реализации мяса составит 15352 млн тенге, от реализации шкур – 380 млн тенге, от продажи сбой дополнительно – 756 млн тенге, общий валовой доход мясного кластера составит 1648 млн тенге.

Заключение. Исходя из вышеуказанных факторов, сдерживающих формирование и развитие отраслевых кластеров в АПК РК, в т.ч. в сферах производства, хранения, переработки и сбыта сельскохозяйственной продукции, а также с учетом изученного опыта стран дальнего и ближнего зарубежья, нами рекомендуются следующие предложения по созданию институционально-правовой среды для формирования отраслевых кластеров в АПК и государственной их поддержки:

Создание специализированной организации по комплексному развитию кластеров в рамках одной области в виде Ассоциации (или фонда) кластерного развития к примеру Алматинской (Жамбылской) области, в его структуре необходимо сформировать Центр кластерного развития АПК – обособленное подразделение, ответственное за работу с предприятиями АПК, т.ч. предприятия сфер производства, хранения, переработки и сбыта сельскохозяйственной продукции, обеспечивающего координацию деятельности его участников, разработку стратегии по формированию и развитию отраслевых кластеров в АПК и плана мероприятий по ее реализации, включающей разработку набора кластерных проектов и мер, направленных на создание институциональных правовых, экономических и др. условий развития отраслевых кластеров АПК, стимулирование создания отраслевых кластеров в сферах производства, хранения, переработки и сбыта сельскохозяйственной продукции и организация эффективного их взаимодействия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Послании первого Президента Н.А. Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 г. // http://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta

2. Полтарыхин А.Л. Кластерная модель развития регионального АПК в условиях мирового кризиса // Никоновские чтения – 2010, РАСХН, ВИАПИ им. А.А. Никонова, РГАУ МСХА им. К.А. Тимирязева, – М., 2010. – С. 114.

3. Об утверждении Концепции формирования перспективных национальных кластеров Республики Казахстан до 2020 года, – Астана, www.minagri.gov.kz

4. Государственная программа индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2015-2019 годы, – Астана, www.minagri.gov.kz

5. Дорожная карта по формированию перспективных национальных кластеров на базе специальной экономической зоны «Парк инновационных технологий» на 2013-2018 гг., – Астана, www.minagri.gov.kz

К. Дауылбаев¹, экономика ғылымдарының докторы, профессор

Б. Майданқызы², магистрант

^{1, 2} Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешеніндегі аумақтық және салалық кластерлердің қалыптасуын талдау және бағалау

Түйіндеме. Ет және сүт өнеркәсібінің жағдайын талдау бізге ет және сүт өнімдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру мәселелерін шешу үшін, ең алдымен, отандық мал шаруашылығын дамыту, мал басын көбейту, асыл тұқымды отарды дамыту, үлесін азайту арқылы мамандандырылған ауылшаруашылық кәсіпорындарын дамыту арқылы тауарлық өнімнің үлесін арттыру қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік берді. Үй шаруашылықтары, сол арқылы малдың өнімділігін арттыру және т.б.

Өндірілген сүт өнімдері көлемінің шоғырлануын, сүтті өндіру мен қайта өңдеудің әлеуетін, Алматы облысы аудандарының аумақтық орналасуын, сондай-ақ кәсіпорындардың тиімді өзара әрекеттестігі, өнімді тасымалдау мен жеткізу кезіндегі көлік шығындарын оңтайландыру тұрғысынан ескере отырып, біз кәсіпорындар ынтымақтастығы мысалында сүт кластерін құрудың орындылығын қарастырдық. олардың шикізаттық базасымен бірге сүт өнімдерін өндіруде, сондай-ақ географиялық орналасуы бойынша бір аймақта орналасқан шикізатты, орауыштарды, технологиялық жабдықты, тасымалдауды, орауды және басқаларын жеткізуге қатысатын барлық басқа қатысушылар, Алматы қаласының іргелес аудандары.

Түйінді сөздер: Қазақстан АӨК басым бағыттары, АӨК кәсіпорны, Стратегиялық жоспарлау, сүт өндіру, сүт кластерін қалыптастыру.

K. Dauylbaev¹, Doctor of Economic Sciences, professor

B. Maidankyzy², undergraduate

^{1, 2} Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

Analysis and assessment of the formation of territorial and sectoral clusters in the agroindustrial complex of Kazakhstan

Abstract. Analysis of the state of the meat and dairy industries allowed us to conclude that in order to solve the problems of increasing the competitiveness of meat and dairy products, it is necessary, first of all, to develop domestic livestock raising, to increase the livestock population, to develop a breeding herd, to increase the share of marketable products through the development of specialized agricultural enterprises by reducing the share households, thereby increasing the productivity of livestock, etc.

Taking into account the concentration of the volumes of dairy products produced, the potential for the production and processing of milk, the territorial location of the districts of the Almaty region, as well as from the point of view of effective interaction of enterprises, optimization of transport costs in the transportation and delivery of products, we considered the feasibility of forming a dairy cluster on the example of cooperation of enterprises, specialized in the production of dairy products with their raw materials base, as well as all other participants involved in the supply of raw materials, packaging, technological equipment, transportation, packaging, etc., located in the same zone by geographical location, adjacent districts of Almaty.

Keywords: priority directions of the agro-industrial complex of Kazakhstan, agro-industrial complex enterprise, strategic planning, milk production, milk cluster formation.

Б.Б. Иманкулова¹, магистр, экономист ТОО «ББ»
С.К. Барышева², кандидат экономических наук, доцент
^{1,2} Университета «Туран», г. Алматы, Казахстан

ДЕНЕЖНО-КРЕДИТНАЯ ПОЛИТИКА В УСЛОВИЯХ ФИНАНСОВОГО КРИЗИСА

Аннотация. В статье раскрывается денежно-кредитная политика, ее особенности и меры национального банка РК направленные на усиления процентной политики. Повышение эффективности процентного канала трансмиссионного механизма планируется посредством расширения системы инструментов по регулированию ликвидности, а также введения новой «базовой» процентной ставки. Процентные ставки инструментов денежно-кредитной политики привязаны к базовой ставке. Процентные ставки по операциям постоянного доступа будут формировать верхний и нижний пределы колебаний ставок денежного рынка. В случае ужесточения или ослабления денежно-кредитной политики базовая ставка соответственно может быть повышена или понижена, что повлечет изменение остальных процентных ставок. Учитывая существенное влияние обменного курса на инфляцию, реализация курсовой политики направлена на достижение целей по инфляции. Стратегические решения по денежно-кредитной политике, как правило, принимаются правлениями центральных банков, а решения по процентным ставкам принимаются комитетами по денежно-кредитной политике. Наличие отдельного комитета по денежно-кредитной политике означает делегирование принятия решений в области денежно-кредитной политики экспертам в этой области.

Таким образом, авторы утверждают, что основные параметры денежно-кредитной политики сохраняются в прогнозируемых пределах, что способствует поддержанию экономического роста, развитию потенциала депозитного рынка, а также восстановлению кредитной активности банковского сектора страны.

Ключевые слова: кредиты, инфляция, усиление процентов, национальный банк, таргетирование.

Введение. В настоящее время целью денежно-кредитной политики является стабильность цен, предполагающая достижение и удержание инфляции на низком уровне. Четкая ориентация Национального Банка на снижение и стабилизацию инфляции на низком уровне потенциально повышает доверие рынков к центральному банку и способствует устойчивому и сбалансированному экономическому росту [1].

В этих условиях инфляционное таргетирование является предпочтительным для Казахстана режимом денежно-кредитной политики. Выбор инфляционного таргетирования в Казахстане обусловлен особенностями национальной экономики, которая классифицируется как малая, открытая, экспортоориентированная экономика [2].

Экспериментальная часть. Преобладание преимуществ инфляционного таргетирования над его недостатками, а также возможность нивелирования недостатков применения данного режима, в том числе за счет мер макропруденциального регулирования, дают благоприятные перспективы для его введения в Казахстане.

На переходном этапе Национальный Банк придерживался режима валютного коридора (до 20 августа 2015 г.), при этом регулятор допускал более гибкий обменный курс, в той мере, в которой это не будет противоречить достижению целей по инфляции. Отметим, что достижение целевой инфляции будет происходить постепенно и поэтапно с тем, чтобы не вызвать негативные тенденции в развитии экономики. Учитывая краткосрочный характер денежно-кредитной политики, Национальный Банк будет ежегодно разрабатывать основные направления денежно-кредитной политики по достижению целевого ориентира по инфляции с учетом ситуации на внутреннем рынке и конъюнктуры на внешних финансовых и товарных рынках. При этом целевой ориентир по инфляции будет ежегодно устанавливаться Правлением Национального Банка таким образом, чтобы к 2020 году достичь уровня инфляции 3-4%, и в конечном итоге обеспечение устойчивого экономического роста в долгосрочной перспективе. Целевым ориентиром по инфляции является индекс потребительских цен, как наиболее простой и понятный показатель инфляции, в виде точечного ориентира с интервалом допускаемых отклонений. По мере работы в режиме инфляционного таргетирования, текущий годовой целевой ориентир будет заменен на среднесрочный. Данный вопрос будет решаться одновременно с развитием модельного инструментария для оценки воздействия сигналов денежно-кредитной политики на макроэкономические процессы [3].

В 2017 году приоритетным направлением деятельности Национального Банка Республики Казахстан в проводимой денежно-кредитной политике остается обеспечение стабильности цен, т.е. поддержание низкого уровня годовой инфляции, адекватного складывающимся макроэкономическим предпосылкам.

Несмотря на то, что основной целью денежно-кредитной политики Национальный Банк Республики Казахстан определил стабильность цен, переход к принципам инфляционного таргетирования переносится на более длительные перспективы. В ближайшей перспективе основные усилия будут сосредоточены на совершенствовании и повышении эффективности инструментов денежно-кредитной политики, а также усилении влияния принимаемых мер на состояние денежного рынка.

Национальный Банк Республики Казахстан при проведении денежно-кредитной политики Республики Казахстан будет предпринимать меры по гибкому регулированию денежного предложения в экономике. В случае возникновения дефицита краткосрочной ликвидности на денежном рынке Национальный Банк Республики Казахстан будет увеличивать объемы операций по предоставлению ликвидности.

Вместе с тем Национальный Банк Республики Казахстан будет стремиться к тому, чтобы монетарная составляющая находилась на оптимальном уровне и не оказывала дополнительного инфляционного давления.

Выпуск краткосрочных нот и привлечение депозитов банков второго уровня Национальным Банком Республики Казахстан останутся основными инструментами по стерилизации избыточной ликвидности банков, а также регулированию ставок вознаграждения на финансовом рынке [4].

В 2019 году ситуация с ликвидностью на денежном рынке кардинально не изменится. В связи с этим, сроки обращения данных инструментов предполагается сохранить на существующем уровне: по краткосрочным нотам Национального Банка Республики Казахстан – 3, 6 и 9 месяцев, по привлекаемым от банков депозитам – 7 дней и 1 месяц.

Меры Национального Банка Республики Казахстан будут направлены на повышение регулирующей роли процентной политики и удержание рыночных ставок на рынке краткосрочных инструментов в пределах коридора ставок Национального Банка Республики Казахстан.

Кроме того, рассматриваются возможности более эффективного использования операций на открытом рынке (open market operations), проводится анализ оптимальных параметров (объемов, сроков операций, видов залогового обеспечения) предоставляемой банкам ликвидности. С этой целью Национальным Банком Республики Казахстан изучается опыт развитых стран, с возможностью дальнейшего применения лучшей зарубежной практики.

В целом, это позволит повысить эффективность управления и регулирования ликвидности, а также формировать кривую доходности по финансовым инструментам на денежном рынке.

В случае необходимости Национальный Банк Республики Казахстан будет предоставлять займы рефинансирования для поддержания краткосрочной ликвидности банков. При этом Национальный Банк Республики Казахстан не ожидает значительного роста спроса на данные ресурсы. Сроки данных операций не будут превышать 1 года.

Результаты и обсуждения. В 2020 году Национальный Банк Республики Казахстан продолжит работу по дальнейшему совершенствованию механизма минимальных резервных требований, в части повышения эффективности его применения.

В настоящее время в Казахстане процентный канал трансмиссионного механизма денежно-кредитной политики имеет слабое влияние на экономическую активность. Для успешного внедрения режима инфляционного таргетирования политика Национального Банка будет направлена на усиление функционирования процентного канала [5].

Меры Национального Банка по усилению процентного канала, будут включать:

- 1) введение базовой ставки, которая будет являться индикатором
- 2) проводимой денежно-кредитной политики;
- 3) выбор таргетируемой рыночной ставки;
- 4) расширение системы инструментов по регулированию краткосрочной тенговой ликвидности;
- 5) привязка процентных ставок по всем инструментам денежно-кредитной политики к базовой ставке [6].

В режиме инфляционного таргетирования операционной целью Национального Банка будет являться таргетируемая рыночная процентная ставка. Достижение данной операционной цели будет осуществ-

ляться посредством операций открытого рынка, постоянного доступа, а также через механизм минимальных резервных требований.

Национальный Банк в рамках мер по усилению процентного канала для перехода к режиму инфляционного таргетирования планирует введение новой «базовой» процентной ставки.

Процентные ставки по остальным инструментам денежно-кредитной политики будут привязаны к базовой ставке. При этом, процентные ставки по операциям постоянного доступа будут формировать верхний и нижний пределы колебаний ставок денежного рынка.

В случае ужесточения или ослабления денежно-кредитной политики Национального Банка, базовая ставка соответственно может быть повышена или понижена, что повлечет изменение остальных процентных ставок. Верхний и нижний пределы процентных ставок по операциям постоянного доступа также подлежат пересмотру в зависимости от волатильности ставок денежного рынка.

В международной практике целевой параметр устанавливается либо центральным банком, либо правительством, либо совместно правительством и центральным банком. Наиболее распространенной практикой является совместное установление целевого показателя центральным банком и правительством.

Преимущество данного подхода заключается в согласовании мер денежно-кредитной политики с налогово-бюджетной политикой, что важно для достижения цели.

В ряде стран цель по инфляции устанавливается центральным банком (Чехия, Польша, Перу, Мексика, Венгрия, Колумбия). Преимуществом данного подхода является полная ответственность центрального банка за установление и достижение цели, что характеризует высокую степень независимости центрального банка от других государственных органов. Недостатком может быть то, что иногда меры правительства могут не согласовываться с мерами денежно-кредитной политики. Вопрос установления целевого параметра инфляции важен в контексте подотчетности и степени ответственности центрального банка за достижение цели. Следует отметить, что в странах, практикующих установление целевого параметра правительством (Великобритания, Норвегия), центральный банк подотчетен правительству или парламенту. В рамках режима инфляционного таргетирования в Казахстане цели по инфляции будут устанавливаться Правлением Национального Банка.

При этом также было обозначено, что денежно-кредитную политику нецелесообразно использовать для решения структурных проблем. Это лишний раз показывает, что Национальный Банк стоит в начале пути и необходимо неукоснительно следовать своей объявленной цели и доказывать раз за разом результатами своей работы для завоевания доверия общества. Отказ от существующих принципов проведения денежно-кредитной политики приведет к потере доверия к Национальному Банку, не говоря об ухудшении имиджа экономической политики страны в целом в глазах международного сообщества [7].

Стратегические решения по денежно-кредитной политике, как правило, принимаются правлениями центральных банков, а решения по процентным ставкам принимаются комитетами по денежно-кредитной поли-

тике. Наличие отдельного комитета по денежно-кредитной политике означает делегирование принятия решений в области денежно-кредитной политики экспертам в этой области. В некоторых странах к членам комитета по денежно-кредитной политике на законодательном уровне предъявляются конкретные требования касательно опыта или знаний в области денежно-кредитной политики (Великобритания). В других странах (Армения, Филиппины) комитет по денежно-кредитной политике или консультативный комитет технических экспертов дает рекомендации правлению, которое несет официальную ответственность за принятие решений в области денежно-кредитной политики.

В настоящее время высшим органом, принимающим решения в области денежно-кредитной политики в Казахстане, является Правление Национального Банка. Правление одобряет государственную денежно-кредитную политику, устанавливает официальную ставку рефинансирования, устанавливает нормативы минимальных резервных требований, а также рассматривает вопрос о предоставлении займа банкам в качестве залогодателя последней инстанции и другие.

В рамках перехода на режим инфляционного таргетирования предлагается построить систему принятия решений следующим образом. Правление Национального Банка устанавливает цель по инфляции. Будет создан Комитет по денежно-кредитной политике, который определяет базовую процентную ставку, ставки по основным операциям денежно-кредитной политики, одобряет государственную денежно-кредитную политику для выполнения установленной Правлением цели, принимает решения по иным вопросам по инициативе Председателя Национального Банка. В состав Комитета по денежно-кредитной политике будут входить Председатель Национального Банка и его заместители. Решения Комитета по денежно-кредитной политике будут приниматься простым большинством голосов членов Комитета. Заседания Комитета по денежно-кредитной политике должны будут проводиться не реже 12 раз в год. Будет создан Комитет по денежному рынку для принятия оперативных решений в рамках стратегии, уставленной Комитетом по денежно-кредитной политике. В компетенцию данного Комитета будут входить следующие вопросы:

- 1) оценка состояния ликвидности банковского сектора;
- 2) анализ сложившейся ситуации на внутреннем и внешнем финансовых рынках;
- 3) определение объемов операций на денежном и валютном рынках;
- 4) определение и утверждение перечня инструментов денежно-кредитной политики, а также перечень залоговых активов по указанным инструментам.

В состав Комитета по денежному рынку войдут заместитель Председателя Национального Банка, осуществляющий руководство и координацию деятельности по вопросам проведения монетарных операций, а также руководители структурных подразделений ответственные за разработку и проведение денежно-кредитной политики. Решение Комитета по денежному рынку принимается простым большинством голосов членов Комитета [6].

Опыт применяемой монетарной политики в разных странах показывает, что эффективность денежно-кредитной политики, при которой она оказывает стабилизирующую роль, ограничена существующими рисками. Это связано с тем, что долгосрочный тренд экономического роста определяется фундаментальными структурными факторами, на которые денежно-кредитная политика не влияет. Меры денежно-кредитной политики эффективны только для сглаживания отклонения от тренда, возникающих под действием различных макроэкономических шоков.

Заключение. Таким образом, роль денежно-кредитной политики – стабилизационная и должна выполнять функцию сглаживания макроэкономических колебаний для поддержания стабильного роста без рецессий и перегрева. Несмотря на то, что макроэкономическая ситуация в Республике Казахстан улучшается, восстановление не будет мгновенным. Национальному банку и Правительству Казахстана предстоит еще большая работа по выходу экономики на траекторию устойчивого и качественного роста. При этом основные параметры денежно-кредитной политики сохранятся в прогнозируемых пределах, что поспособствует поддержанию экономического роста, развитию потенциала депозитного рынка, а также восстановлению кредитной активности банковского сектора страны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Хакоме Л., Манчини-Гриффоли Т. «Расширение мандата», Финансы и развитие, июнь, 2014 г.
2. Дробышевский С., Трунин П. «Эволюция теории и практики денежно-кредитной политики в результате глобального экономического кризиса», журнал Новой экономической ассоциации, № 4 (24), 2014, с. 141-158.
3. Bank for International Settlements, «Issues in the Governance of Central Banks», chapter 2 «Roles and objectives of modern central banks», May, 2009.
4. Закон Республики Казахстан от 30 марта 1995 года № 2155 «О Национальном Банке Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями)
5. Hammond G. «State of the art of inflation targeting», Handbook No.29, 2012, Bank of England;
6. «Основные социально-экономические показатели Республики Казахстан», Комитет РК по статистике МНЭ.
7. IMF Regional Economic and Financial Review for the Republic of Kazakhstan. International monetary fund. <https://www.imf.org/en/Publications/REO>

Б.Б. Иманкулова¹, магистр, аға оқытушы
С.К. Барышева², экономика ғылымдарының кандидаты, доцент
^{1, 2} «Тұран» Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Қаржы дағдарысы жағдайындағы ақша-несие саясаты

Түйіндеме. Мақалада ақша-несие саясаты, оның ерекшеліктері және ҚР Ұлттық банкінің пайыздық саясатты күшейтуге бағытталған шаралары ашылады. Трансмиссиялық тетіктің пайыздық арнасының тиімділігін арттыру өтімділікті реттеу жөніндегі құралдар жүйесін кеңейту, сондай-ақ жаңа «базалық» пайыздық мөлшерлемені енгізу арқылы жоспарланады. Ақша-несие саясаты құралдарының пайыздық мөлшерлемелері базалық мөлшерлемеге байланысты. Тұрақты қол жеткізу операциялары бойынша пайыздық мөлшерлемелер ақша нарығы мөлшерлемелерінің ауытқуының жоғарғы және төменгі шектерін қалыптастыратын болады. Ақша-несие саясаты қатаңдалған немесе әлсіреген жағдайда базалық мөлшерлеме тиісінше көтерілуі немесе төмендетілуі мүмкін, бұл қалған пайыздық мөлшерлемелердің өзгеруіне әкеп соғады. Айырбас бағамының инфляцияға елеулі әсерін ескере отырып, бағамдық саясатты іске асыру инфляция бойынша мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған. Ақша-несие саясатының стратегиялық шешімдерін әдетте орталық банктердің басқармалары қабылдайды, ал пайыздық мөлшерлемелер бойынша шешімдерді ақша-несие саясаты жөніндегі комитеттер қабылдайды. Ақша-несие саясаты жөніндегі жеке комитеттің болуы ақша-несие саясаты саласындағы шешімдер қабылдауды осы саладағы сарапшыларға тапсыруды білдіреді. Осылайша, авторлар ақша-несие саясатының негізгі параметрлері болжамды шектерде сақталады, бұл экономикалық өсуді қолдауға, депозиттік нарықтың әлеуетін дамытуға, сондай-ақ елдің банк секторының несиелік белсенділігін қалпына келтіруге ықпал етеді деп мәлімдейді.

Түйінді сөздер: несиелер, инфляция, пайыздарды күшейту, Ұлттық банк, таргеттеу.

B.B. Imankulova¹, master's degree, senior lecturer
S.K. Barysheva², Economics science candidate
^{1, 2} "Turan" University, Almaty, Kazakhstan

Monetary policy in the context of the financial crisis

Abstract. the article reveals the monetary policy, its features and measures of the national bank of the republic of kazakhstan aimed at strengthening the interest rate policy. improving the efficiency of the interest rate channel of the transmission mechanism is planned through the expansion of the system of instruments for regulating liquidity, as well as the introduction of a new "base" interest rate. The interest rates of monetary policy instruments are linked to the base rate. interest rates on permanent access operations will form the upper and lower limits of fluctuations in money market rates. in the event of a tightening or easing of monetary policy, the base rate may be raised or lowered accordingly, which will lead to a change in the remaining interest rates. given the significant impact of the exchange rate on inflation, the implementation of exchange rate policy is aimed at achieving the inflation targets. strategic monetary policy decisions are typically made by central bank boards, while interest rate decisions are made by monetary policy committees. having a separate monetary policy committee means delegating monetary policy decisions to experts in the field. Thus, the authors argue that the main parameters of monetary policy will remain within the projected limits, which will contribute to maintaining economic growth, developing the potential of the deposit market, as well as restoring the credit activity of the country's banking sector.

Keywords: loans, inflation, strengthening of interest, national bank, targeting.

Н.Е. Дабылтаева¹, экономика ғылымдарының кандидаты

Т. Оспанбек², аға оқытушы

^{1,2} Қазақ Қыздар Ұлттық педагогикалық Университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА КӘСІПКЕРЛІГІНІҢ ДАМУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ ЖӘНЕ ПРОБЛЕМАЛАРЫ

Түйіндеме. Шағын және орта бизнестің дамуы нарықтық экономиканың табысты дамуының кепілі. Халықаралық тәжірибе көрсеткендей, шағын және орта бизнестің ойдағыдай дамуы мен жұмыс істеуі үшін тиімді құқықтық базаны құру, мемлекет тарапынан тиісті құқықтық және қаржылық қолдаумен қамтамасыз ету қажет.

Мақаланың мақсаты – Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамуына әсер ететін факторларды анықтау, шағын және орта кәсіпкерліктің сипаттамаларын, даму тенденциялары мен проблемаларын талдау, сондай-ақ әлемдік экономиканың қазіргі дағдарыс жағдайында шағын және орта кәсіпкерліктің тиімділігі мен қаржыландырылуын арттыру бойынша ұсыныстар әзірлеу. Соңғы 10 жылдағы ұлттық экономиканың әртүрлі салаларындағы шағын және орта бизнестің қызметінің динамикасын талданып, оның дамуына әсер ететін негізгі факторлар, өзекті проблемалар мен қазіргі тенденциялар анықталды. Зерттеу барысында диалектиканың әр түрлі әдістері қолданылды: талдау, жалпылау, синтез, индукция, дедукция. 2010-2020 жылдар арасындағы Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпорындардың саны туралы статистикалық мәліметтер жинаталып, SWOT-талдау әдісін қолдана отырып қорытындылар жасалды. COVID-19 пандемиясының 2020 жылы наурызда отандық экономикаға енген кезінен бастап Қазақстандағы шағын және орта бизнестің дамуына әсері қарастырылды. Зерттеу барысында шағын және орта кәсіпкерліктің тиімділігін төмендететін келесі негізгі проблемалар анықталды, мысалы: ғылым мен өндіріс арасындағы әлсіз байланыстар, бюрократия, әкімшілік және мемлекеттік құрылымдардың икемсіздігі, шағын және орта бизнесті мемлекеттік қаржыландыру тетіктерінің жеткіліксіз тиімділігі. Авторлар пандемия мен қазіргі жағдайда шағын және орта бизнестің тиімділігін арттыру, сондай-ақ Қазақстандағы кәсіпкерлікті мемлекеттік қолдау бойынша ұсыныстар береді.

Түйінді сөздер: шағын және орта бизнес, кәсіпкерлік, мемлекеттік қолдау, нарық конъюктурасы, бәсекелестік.

Кіріспе. Бүгінгі таңда шағын және орта бизнес мемлекеттің экономикалық әл-ауқатына тікелей әсер етеді, өйткені бұл көбінесе халықтың жұмыспен қамтылу мәселелерін шешуге, ішкі нарықты отандық тауарлармен толтыруға және бәсекелестік орта қалыптастыруға байланысты. Қазақстан Республикасының қазіргі кезде алдына қойып отырған міндеттерінің бірі – әлемді жайлаған вирус жағдайында шағын

және орта кәсіпкерлікті дамыту. Шағын және орта бизнесті дамыту экономикалық өрлеудің және әлеуметтік-саяси жаңғыртудың басты құралы.

Қазақстан Республикасының экономика саласын дамытуда шағын және орта кәсіпкерліктің рөлі – шағын және орта кәсіпкерлік нарықты қалыптастыруда, ірі өндірушілер монополизмін шектеуде және бәсеке-лестікті дамытуда, тауар және қызмет сұранысын қанағаттандыруда, жұмыссыздық мәселесін тежеуде, жаңа технологияларды енгізуде маңызды қызмет атқарады.

Кәсіпкерлікті дамыту – нарықтық экономиканы дамытудың кепілі. Сондықтан да кәсіпкерлік төңірегіндегі көптеген мәселелердің экономикадағы рөлінің аса маңыздылығын дәлелдейді. Оның негізгі маңыздылығын ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында: «Еліміздің экономикалық саясатының бірден-бір басымды бағыты кәсіпкерлік» – деп аталынғандығы айқындайды. Сондықтан, шағын бизнесті дамытуды басқару еліміздің жүзеге асырып жатқан саясатының стратегиялық мәселесі болып табылады. Кәсіпкерлік қызметті еліміздің шаруашылық қызметінің жандандырғыш күші деп білуіміз қажет.

Сараптамалық бөлім. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту мақсатында кез-келген кәсіпорын өз алдына белгілі бір мақсаттарды дұрыс қоя білуі керек. Көп жылдық тәжірибеге сүйене отырып 1-кестеде көрсетілген кәсіпкерліктің негізгі мақсаттарын атап көрсетуге болады.

1-кесте. Шағын және орта кәсіпкерліктің негізгі мақсаттары

Мақсаттар иерархиясы	Қосымша мақсаттар, көрсеткіштер
Нарықты жаулау	Нарықтың үлесі, айналымы, өнімнің рөлі мен маңызы, жаңа нарықтарды қамту
Рентабельділік	Пайда, айналым табысы, меншікті капитал, жалпы капитал қайтарымы
Қаржылық тұрақтылық	Несиелік қабілеттілік, өтімділік, өзін-өзі қаржыландыру деңгейі, капитал құрылымы
Әлеуметтік мақсаттар	Жұмысқа қанағаттану, табыс және әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қамту, тұлғаны дамыту
Бедел және нарықтағы жағдай	Тәуелсіздік, имидж, саяси климатқа деген көзқарас, көпшіліктің мойындауы
Ескерту – Основы предпринимательства: Учебное пособие: 0751 [в 3 ч.] / Г.Л. Багиев [и др.] Под науч. ред. Г.Л. Багиева; Забайкал. гос. ун-т. – Изд. 2-е. – Изд-во: Заб ГУ, Чита, 2017. – 257 с.	

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, шағын кәсіпкерліктің табысты дамуы үшін оның жұмыс істеуінің құқықтық негізін құру, мемлекет тарапынан шағын кәсіпкерліктің жұмыс істеуін қорғауды сипаттайтын және оның дамуын сүйемелдейтін тұрақты құқықтық қолдауды тиісті деңгейде қамтамасыз ету қажет.

Жалпы дамыған мемлекеттердің экономикасындағы шағын және орта бизнестің үлесі, даму қарқыны Қазақстанмен салыстырғанда әлдеқайда жоғары екенін байқау қиын емес, өйткені ұлттық билік шағын бизнеске үлкен мән беріп, оларға федералды қолдау көрсетеді. Дамыған елдердегі шағын бизнес қазіргі уақытта тұрақты экономикалық дамудың негізі болып табылатын орта тап болып табылады. Еуропадағы шағын бизнес –

бұл ЕО-ның әлеуметтік-экономикалық дамуының тірегі. Еуропалық Одақта 23 млн-нан астам шағын және орта кәсіпорындар жұмыс істейді, олар жалпы айналым мен қосылған құнның жартысынан көбін құрайды. Еуропада шағын бизнесте жұмыспен қамтылған адамдардың саны шамамен 70% құрайды, Америка Құрама Штаттарында 20 млн-нан астам фирма жұмыс істейді (деректер ауылшаруашылық құрылымдарын қоспағанда). Шамамен 5 млн фирма – Еуропалық Одақ емес елдерде – Канада, Австралия, Жаңа Зеландия, Азия (Жапониядан басқа), Таяу Шығыс және Африка, Қытайда 4,3 млн-нан астам шағын және орта кәсіпорындар бар. жұмыс істейтін қала халқының 75%-дан астамы жұмыс жасайтын 27,9 млн жеке кәсіпорындар. Бұл елдегі жалпы кәсіпорындардың 99%-ын алса, бұл ЖІӨ-нің 60% құрайды (Albert G, Maudos J, 2002).

Соңғы он жыл ішінде Қазақстан кәсіпкерлікті дамытуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Мұны келесі фактілер де айтады: өткен жылдың өзінде шағын және орта кәсіпкерліктің саны 10%-дан астамға артып, 1,3 млн-ға жетті, ал үстіміздегі жылдың бірінші жартыжылдығында шағын және орта бизнес қызметінен бюджетті толықтыру 16,6%-ға артты. «Бизнестің жол картасы – 2020» бағдарламасы аясында Қор бастаушы кәсіпкерлерге 20 млн теңгеге дейін, қолданыстағы кәсіпкерлерге конкурстық негізде шағын бизнес жобаларына 180 млн теңгеге дейін несие береді. Қазіргі жағдайда шағын және орта бизнестің тиімді жұмыс істеуін қамтамасыз ету механизмін, ең алдымен, шағын және орта бизнесті мемлекеттік қолдауды күшейту керек.

Әлемді жайлаған COVID – 19 пандемиясы барлық әлем елдерінің, сонымен қатар еліміздің шағын және орта кәсіпкерлігінің дамуына орасан зор ықпалын тигізіп, үлкен өзгерістерге алып келді. Сарапшылардың алдын-ала болжамдары бойынша, егер пандемия өрши түсетін болса, әлемдік экономикаға коронавирустың шығыны 2 трлн долларды құрауы мүмкін.

Зерттеудің әдістері. Шағын және орта кәсіпкерлікті дамыту кез-келген мемлекет үшін алдында тұрған маңызды мәселелердің бірі екені анық. Алайда ШОБ-ті дамытудың әр түрлі жолдарын әр мемлекет экономикалық, географиялық, әлеуметтік, саяси факторларды ескере отырып ұйымдастырады. Шағын және орта бизнесті дамытудың негізгі стратегиялары, кездесетін проблемалары оны қаржыландыру мәселелері көптеген шетел ғалымдарының талқылауында болған. Бүгінгі таңда кәсіпкерлік қызметтің маңызды рөлі мен орны оның әр түрлі аспектілеріне үнемі назар аударуды анықтайды. Осылайша, шағын кәсіпкерліктің, жалпы кәсіпкерліктің проблемалары ұзақ уақыт зерттеліп келе жатқан негізгі мәселелердің бірі.

Еуропалық экономист-ғалымдардың пікірінше ШОК дамыту саласындағы көпжылдық тәжірибеде, экономикалық қатынастардың бұл секторы ел экономикасында үлкен рөл атқарады, бұл бәсекені ынталандырады, бұл ірі компанияларды жаңа технологияларды енгізуге және өндіріс тиімділігін арттыруға жағдай жасайды, демек, Еуропалық Одақтың (ЕО) бүкіл экономикасының тиімділігіне ықпал етеді. Экономикалық құбылыстардың әлеуметтік-экономикалық тамырларын, кәсіпкерліктің дамуын талдауда, нарықтық механизмді және оның өзара

тәуелділіктерін сипаттауда, жүйелеуде, зерттеуде Л. Вальрас, Т. Госсен, В. Джеванс, Н.Ф. Капар, А. Курно, В. Парето, В. Вуиль, Ф. Эдгеварт және басқалар. Өз еңбектерінде бәсекелес кәсіпкерлер – тауар иелерін қатаң сандық қатынастардың жабық жүйесі ретінде сипаттауға алғашқы әрекеттер жасалды (Rubin, YU.B 2016).

Бұл экономистердің негізгі идеясы – кәсіпкерлік қызмет бәсекелестікті дамытады, өндіріс шығындарын азайтады және өнімнің сапасын жақсартады. Мұның бәрі жалпы халықтың әл-ауқатының артуына ықпал етеді.

Ресей экономистері В. Афанасьев, Л. Абалкин, А.В. Бусыгин, А.Г. Бусыгин, А. Блинов, Е. Задорожнюк, Б. Ичитовкин, С. Мельников, И. Разумнова өздерінің еңбектерінде кәсіпкерлік дегеніміз, халық үшін тауарлар мен қызметтердің бүкіл массасын өндіру, яғни жеке және әлеуметтік қажеттіліктердің бүкіл гаммасын қанағаттандыру деп атап көрсетеді. Кәсіпкер – бұл ақша, материал, жұмыс күшін біріктіретін, жаңа өнім, жаңа бизнес, өндіріс процесі немесе бизнесті жақсырақ ұйымдастыратын адам.

Тәжікстанда жақында шағын және орта бизнес проблемаларына біраз көңіл бөлінуде. Олардың ішінде Г. Абдусаматов, А. Бойматов, С. Исоева, С. Комилов, А. Назаров, Т. Низомова, Ф. Фатуллаев, Х. Хамроқұлов, С. Хабибов, А. Юсупов, т.б. еңбектері бар. Олар қазіргі заманғы нарықтық экономиканың басты тұлғасы кәсіпкер – кәсіпкер екенін атап өтті. Оған өзін қалыпты өмір жағдайымен қамтамасыз ету ниеті қозады. Қызмет саласы мен әлеуметтік жағдайына қарамастан, біздің кәсіпкерлерді, ең алдымен, жеке бостандық пен бюрократиялық қамқорлықтан, кеңірек айтқанда, қоршаған әлемнен тәуелсіздікке деген ұмтылыс итермелейді. Барлығының үстінде өзінің «империясын» құруды, әрекет ету еркіндігін, күш пен өзін-өзі қамтамасыз ету сезімін алу арманы бар (Bhide A, 1994).

Шағын және орта кәсіпкерлік қарқынды дамыған АҚШ-та бүгінгі таңда 20 млн-нан астам ШОК тіркелген, олар елдің еңбекке қабілетті жастағы халқының жартысынан көбін жұмыспен қамтамасыз етеді. Кәсіпкерлік мәселелері экономикалық теорияның классиктерінің Р. Кантиллон, Д. Кейнс, Д. Рикардо, А. Смит, Дж. В. Айталық, Ф. Хайек, И. Шумпетер және басқалар. Американдық ғалымдардың есептеулеріне сәйкес, американдық отбасылардың үштен бірі бизнеспен айналысады, ал американдық кәсіпкерлік туралы кейбір оқулықтар АҚШ-тың кіші фирмаларының 20%-на дейін 1000-5000 доллардан бастайды, ал олардың жартысынан көбі 2-3 жылдан аз уақытта жылдық табысын 1000-5000 долларға дейін арттырады. Батыс Еуропа мен Ресейден айырмашылығы, Америка құрама Штаттарындағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері айтарлықтай үлкен: Америка заңдарына сәйкес ШОК санатына құрамы 500 адамнан аспайтын экономикалық субъектілер кіреді. АҚШ-тағы ШОБ секторын қолдау мен дамытудың негізгі бағыттары ШОБ субъектілерін реттеу мен қолдаудың тұрақты мемлекеттік жүйесін құру, ШОБ субъектілерінің қаржылық ресурстарға қол жетімділігін қамтамасыз ету үшін мемлекеттік немесе аймақтық бағдарламалар бойынша берілген қарыздарды қамтамасыз етуге мемлекеттік кепілдіктер беру және т.б. сонымен қатар ШОБ-ке инвестициялық несие беру, бұл өз капиталын пайдалана отырып және қарыз капиталын тарта отырып, ШОК-қа түрлі

инвестициялар жасайтын жеке инвестициялық компаниялар желісін құруға негізделген (Fink T.A, 2012).

Нәтижелер мен талқылаулар. Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамуын зерттеу үшін, келесі әдістер қолданылды: талдау, фактілерді жинақтау, синтез, индукция, дедукция, тарихи-логикалық әдістер. Кез-келген ғылыми қызмет сияқты экономикалық зерттеулер эмпирикалық сипатта болады, яғни практикалық тәжірибеге негізделген. Бұл экономикалық процестерді олардың нақты түрінде бақылауды және шындықта болып жатқан фактілерді жинауды қамтиды. Талдау және синтез әдісі әлеуметтік-экономикалық құбылыстарды бөліктерге бөліп (талдау) және тұтасымен (синтез) зерттеуді қамтиды. Талдау мен синтездің үйлесуі кешенді зерттеу объектілеріне жүйелі түрде қарауды қамтамасыз етеді.

Индукция мен дедукция екеуі бір-біріне қарама-қарсы, бірақ бір-бірімен тығыз байланысты пікірлер. Тарихи-логикалық әдістер олар әлеуметтік-экономикалық процестерді олардың тарихи дәйектілігінде егжей-тегжейлі зерделеуді, бірақ сонымен бірге осы процестерді тұтастай бағалауға және жалпы қорытынды жасауға мүмкіндік беретін логикалық жалпылауды қамтиды.

Қазақстанда шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға және қаржыландырудың тиімділігіне әсер ететін факторларды анықтау үшін зерттеу әдісі ретінде сарапшыларға сауалнама жүргізе отырып, Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпкерліктің қазіргі жүйесіне SWOT-талдау айқындалды. Сарапшыларға маңыздылық деңгейіне байланысты Қазақстан Республикасында и шағын және орта кәсіпкерлікті дамытуға және қаржыландырудың тиімділігіне әсер ететін факторларға ранг беру, сондай-ақ факторлардың шындыққа сәйкестігін бағалау ұсынылды.

SWOT-талдау – талдаудың ең оңтайлы стратегиялық құралдарының бірі. Бұл әдіс талдаудың әртүрлі деңгейлерінде қолданылуы мүмкін-жеке, ұйымдастырушылық, ұлттық, халықаралық. Күшті және әлсіз жақтарын анықтау арқылы негізгі құзыреттер мен проблемалар ашылады, оларды кейіннен талдау зерттеу объектісінің даму стратегиясын қалыптастыруға мүмкіндік береді (Coman, 2009).

Шағын және орта кәсіпкерлікті қаржыландыру жүйесі ішкі элементтерден, яғни қаржыландыру тетіктері мен құралдарының өзінен тұрады. Сондай-ақ, қаржыландыру жүйесіне сыртқы орта әсер етеді, ол кәсіпкерлікті қаржыландырудың тиімділігін шектей алады және ынталандырады. Бұл жағдайда SWOT-талдау Қазақстан Республикасында кәсіпкерлікті қаржылық қамтамасыз етудің тиімділігіне әсер ететін ішкі және сыртқы орта факторларын айқындаудың оңтайлы құралы болып көрінеді.

Шағын және орта бизнес экономикалық, ғылыми-техникалық прогрестің қозғаушы күштерінің бірі және экономиканың барлық салаларында жұмыс орындарының негізгі жеткізушісі болып табылады. Кәсіпкерлік қызметті дамыту және қолдау, бәсекелестік пен инвестициялық тартымдылықты дамыту мемлекеттің экономикалық саясатының жалпы күйін және мемлекеттік институттардың позициясын көрсететін көптеген факторларға байланысты. Іскери ахуалды дамыту, инвестициялық тартымдылықты арттыру және тұтастай алғанда экономиканың бәсекеге қабілет-

тілігі кез-келген мемлекеттің экономикалық саясатының негізгі бағыттарының бірі болып табылады.

Кәсіпкерлік мүмкіндіктердің дамуына көптеген факторлар әсер етеді, олардың негізгілері:

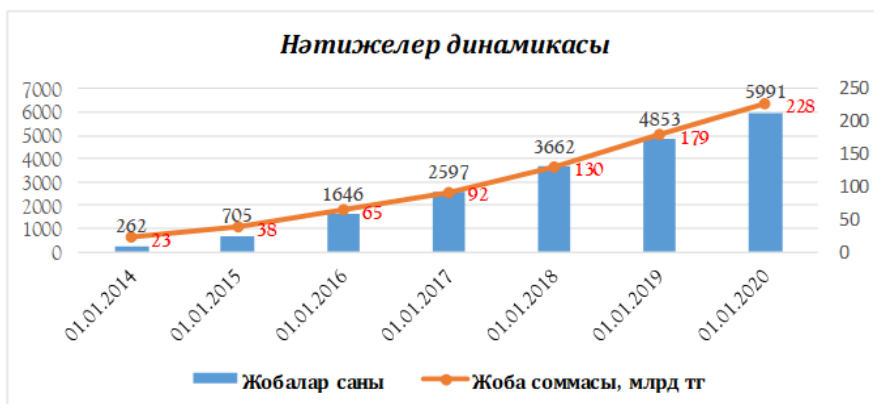
- елдің немесе аймақтың дамуының жалпы экономикалық шарттары;
- кәсіпкерлік мәдениетінің деңгейі;
- тарихи тәжірибе;
- нормативтік-құқықтық орта;
- нарық инфрақұрылымы;
- макроэкономикалық орта;
- кәсіпкерлікті қаржыландыру және инвестиция.

Осындай факторлардың жиынтығы кәсіпкерлік қызметке әсер етіп қана қоймай, елдің кәсіпкерлік әлеуетін бағалауға мүмкіндік береді. Осы факторлардың арасында маңыздыларының бірі – шағын және орта кәсіпкерлікке қаржылық қолдау көрсету (Kondrakov N.P, 2017).

Қазіргі таңда Қазақстандағы шағын және орта бизнеске көрсетіліп отырған қаржылық қолдау әр түрлі бағдарламалар арқылы жүзеге асырылады. Соның ішіндегі ауқымды бағдарламалардың бірі «Даму» кәсіпкерлікті дамыту қоры болып табылады. «Даму» акционерлік қоғамы 1997 жылы 26 сәуірде Қазақстан Республикасы Үкіметінің № 665 қаулысы негізінде құрылды. «Даму» қоры шағын және орта бизнес кәсіпкерлеріне қаржылық және қаржылық емес қолдау көрсетеді.

Қаржылық қолдау түрлері:

- өңірлер мен жекелеген салалар үшін нысаналы бағдарламалар шеңберінде екінші деңгейдегі банктер арқылы жеңілдікпен несиелер беру, микронесиелік ұйымдар арқылы микронесиелер беру;
- субсидиялау – бизнесті дамытуға банктер беретін несиелер бойынша сыйақы мөлшерлемесін төмендету;
- кепілдік беру – банктердің несиелері бойынша кепіл ретінде ішінара кепілдік беру.

1-сурет. 2014-2020 жылдар аралығындағы шағын және орта бизнес бойынша қаржылық қолдау көрсетілген жобалар саны және жалпы сомасы

Ескерту – диаграмма <https://orion-decor.ru/subsidii-dlya-malogo-biznesa-v-kazahstane/> дереккөзі негізінде автормен құрастырылған

Бүгінгі таңда 6 мың жобаға жалпы соммасы 228 млрд тг болатын қолдау көрсетілді. Республика аумағы бойынша ең жоғары көрсеткіштер Атырау және Шығыс Қазақстан облыстарында және Нұр-Сұлтан қаласында көрсетілген. Жалпы жобаның құрамына: 31% өңдеуші өнеркәсіп жобалары, 19% сауда-саттық жобалары кездеседі.

Қазақстандағы шағын және орта кәсіпкерліктің даму ерекшеліктері:

1. Шағын кәсіпорындар мен шағын бизнес тұтастай алғанда аймақтық және жергілікті қажеттіліктерге бағдарланған экономикалық қызметтің орнын алды.

2. Қазақстан аймақтарында шағын бизнес 80%-дан астамы аймақаралық нарыққа бағытталған

3. Шағын кәсіпкерліктің нақты аумақтық мамандануы оған «үлкен» экономиканы толықтыруға және облыстардың, қалалардың және ауылдық жерлердің салыстырмалы түрде үйлесімді, интеграцияланған құрылымын құруға мүмкіндік берді.

Шағын және орта кәсіпкерліктің жалпы дамыған елдердегі даму деңгейінің артта қалуымен қатар, Қазақстан Республикасындағы шағын және орта кәсіпкерліктің дамыған елдердегі шағын бизнеске тән емес кәсіпкерліктің дамуында кездесетін *негізгі проблемалар:*

1. Шағын кәсіпорындарды әртараптандырудың жоғары деңгейі – көптеген кәсіпкерлер әртүрлі, кейде ұйымдық немесе технологиялық жағынан байланысты емес қызмет түрлерімен айналысады;

2. Барынша тәуелсіздікке ұмтылу – дамыған нарықтық экономикасы бар елдерде шағын кәсіпорындардың едәуір бөлігі қосалқы мердігерлік негізде, франчайзинг жүйесінде және т.б. жұмыс істейді;

3. «Көлеңкелі» сектордың жоғары үлесі;

4. Төмен технологиялық және басқарушылық деңгей.

Соңғы он жыл ішінде Қазақстан кәсіпкерлікті дамытуда айтарлықтай жетістіктерге қол жеткізді. Мұны келесі фактілер де айтады: өткен жылдың өзінде шағын және орта кәсіпкерліктің саны 10%-дан астамға артып, 1,3 млн-ға жетті, ал үстіміздегі жылдың бірінші жартыжылдығында шағын және орта бизнес қызметінен бюджетті толықтыру 16,6%-ға артты.

2020 жылдың 1 тоқсанындағы шағын және орта бизнестегі жұмыспен қамтылғандардың жалпы саны 3 252 889 құрап отыр. Бұл көрсеткіш 2019 жылы 1 тоқсанда 3 189 109 құраған. Қазіргі кезде республикада 600 мыңға жуық шағын кәсіпорындар бар, олардың тек 59%-ы жұмыс істейді. Сонымен қатар, егер сауда-саттықпен айналысатын шағын кәсіпкерліктің саны өсіп жатса, өндірістік кәсіпорындар саны азаяды. Тіркелген шағын кәсіпкерліктің шамамен 12%-ы өнеркәсіптік кәсіпорындар, 30%-ы ауылшаруашылық, 26%-ы коммерциялық, 9%-ы құрылыс, қалған 23%-ы делдалдық және басқа қызмет көрсету компаниялары. Шағын және орта бизнестің елдің ЖІӨ-де алатын үлесіне келетін болсақ, 2019 жылы 27,9%-құрады, 2020 жылдың соңына қарай 28%-ға көбейіп, 2025 жылға қарай 30-35%-ға дейін ұлғайту көзделуде.

Қазақстанда шағын және орта бизнес негізінен өндіріс, құрылыс, қызмет көрсету саласында жұмыс істейді.

Қызмет көрсету саласы бойынша Қазақстанда кең таралған шағын және орта кәсіпкерліктің бағыттары:

- көтерме және бөлшек сауда;
- тасымалдау және сақтау;
- ақпарат және байланыс;
- жылжымайтын мүлік операциялары;
- кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет;
- денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер;
- өнер, ойын-сауық және демалыс.

2-кесте. Қазақстанның шағын және орта кәсіпкерлігіне SWOT-талдау

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары
<ul style="list-style-type: none"> - ШОБ-ті аймақтық нарыққа бағыттау - Шағын бастапқы капиталымен кәсіпкерлікті бастау мүмкіндігі - ШОК – халықтың жұмыспен қамтылуын қолдау тетігі - ШОБ қатысты ірі өндірістік құрылымдарға жоғары бейімділік - Нарықтық өзгерістерге жедел ден қою 	<ul style="list-style-type: none"> - Кәсіпкерлік сауаттылық пен біліктіліктің төмен деңгейі - ШОБ саласындағы кәсіби дайындықтың төмен деңгейі - Халықтың ШОБ қолдау бағдарламалары туралы хабардар болуының жеткіліксіздігі - Шағын және орта бизнеске қаржылық қолдау тұрақтылығының төмен деңгейі, - ШОБ үшін капиталды жинақтау мүмкіндігі төмен - ШОБ несиелеу кезіндегі қиындықтар - Келісімшарттар жасау кезіндегі қолайсыз позициялар ОБ-тің техникалық жабдықталу деңгейі
Мүмкіндіктер	Қауіп-қатерлер
<ul style="list-style-type: none"> - ШОБ персоналының құзыреттілігін арттыратын білім беру бағдарламалары - Өз интернет-ресурстарын құру және насихаттау - Мемлекеттік қолдау шараларын қолдану - Мемлекеттік қолдау шараларын алу үшін қолдану мақсатында кеңестер алу 	<ul style="list-style-type: none"> - Банк ұйымдарының ШОБ-ты қаржылық қолдауда жеткіліксіз белсенділігі - ШОБ-тың жоғары бәсекелестік ортада жұмыс істеуі - Ірі кәсіпкерлікті шағын кәсіпорындарға қайта құру - Өнімдерге / қызметтерге тұтынушылардың сұранысының төмендеуі. - Несиелер бойынша пайыздық мөлшерлемелердің жоғары деңгейі. - Энергия тарифтерінің өсуі.
Ескерту – кесте автормен құрастырылған	

Қазақстандық ШОБ-тың негізгі орталықтары – Алматы және Шымкент қалалары, сонымен қатар Түркістан облысы. Шағын және орта бизнестің ең аз белсенділігі Қызылорда және Атырау облыстарында байқалады. Нәтижесінде елдегі шағын және орта бизнес секторының динамикасы іс жүзінде оның жетекші аймақтардағы жағдайына байланысты.

Шетелдік заңды тұлғалардың, бірлескен меншіктегі ШОБ филиалдар мен өкілдіктердің саны 2020 жылдың басында 12,3 мыңға жетті, оның 7 мыңы жұмыс істейді.

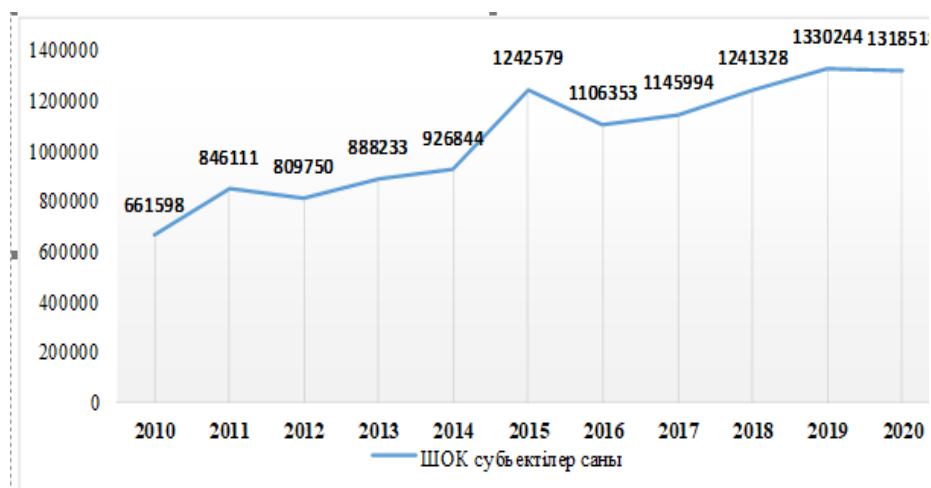
олардың көпшілігі – *ресейлік* компаниялардың филиалдары: 5 мыңға жуығы, оның ішінде жұмыс істеп тұрған заңды тұлғалардың үлесі 61,8% құрайды. Қазіргі кезде Қазақстан мен Ресейдің ынтымақтастығы бірнеше бағытта құрылып жатыр: бірлескен уран өндіру, уранды байыту, зерттеу реакторына отын беру және т.б.

екінші орында *Түркия*: 911 компания, жұмыс істеп тұрған үлесі – 45,4%.

үздік үштікке Қытай да кірді: 800 кәсіпорын, жұмыс істеп тұрған заңды тұлғалардың үлесі – 56%. Қиындықтар мен проблемаларға карамастан, Қытай мен Қазақстанның «Бір белдеу және бір жолды» бірлесіп құру жөніндегі қадамдары әрдайым алға қарай жылжып келеді және үздіксіз тереңдей береді. Ағымдағы жылдың қаңтарынан маусымына дейін Қытай мен Қазақстан арасындағы тауар айналымы тұрақтылықты сақтай отырып, 9,35 млрд АҚШ долларын құрады, ал Қытайдың Қазақстаннан импорты 18,5%-ға өсті.

2020 жылдың басында Қытай Халық Республикасының Ухань қаласынан шыққан COVID-19 әлемді жайлаған пандемиясы Қазақстан Республикасының экономикасына да көптеген залал тигізді.

Қазақстандағы 2010-2020 жылдардағы шағын және орта кәсіпкерліктің субъектілер санының өсі динамикасына көңіл аударатын болсақ, әр жыл сайын тіркелген ШОК саны артып отырғанын байқаймыз. Алайда 2020 жылы наурыз айында, яғни елдегі төтенше жағдайларға байланысты енгізілген шектеулер кезінде 11726 ШОБ өз қызметін тоқтатты. 2019 жылмен салыстырғанда тіркелген ШОБ субъектілер санының азаюына алып келді.

2-сурет. Қазақстандағы 2010-2020 жылдар аралығындағы шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерінің саны [Agency of Kazakhstan on Statistics.Kazakhstan's, 2010-2020]

Қазақстанда коронавирустық инфекцияның алғашқы жағдайы 13 наурызда анықталғанын және 16 наурызда Нұр-Сұлтан мен Алматыда төтенше режим енгізілгенін ескере отырып, біз ақпан, наурыз және сәуірдің алғашқы тоғыз күніндегі мәліметтерді қарастырамыз.

9 сәуірдегі жағдай бойынша Қазақстандағы ШОБ-тың 72% төмендеуі байқалды. Қызметтің ең белсенді 100 бағыты бойынша орташа күндік сатылымды талдай отырып, біз келесі қорытындыларға келдік:

– карантин кезеңіндегі барлық қызмет салалары айтарлықтай құлдырауға ұшырайды. Орташа алғанда, компаниялар кірістерінің 72%

жоғалтты;

– сәуірде компаниялардың орташа күндік кірісі ақпандағы өндіріс пен ауылшаруашылығындағы мәндердің 14% құрады (6 есе төмендеу), қызмет көрсетуде 27% (3 еседен астам төмендеу) және саудада 39%;

– наурызда сауда секторы күн сайынғы орташа табыстың 274%-ға өсуін көрсетті, бұл халықтың дүрбелеңімен, сондай-ақ дүкендерге бару санының төмендеуімен түсіндірілуі мүмкін (адамдар болашақта пайдалану үшін сатып алынды);

Өткен жылдың үшінші тоқсанының соңында шағын және орта кәсіпкерлікте жұмыспен қамтылғандар саны 3,3 млн адамды құрады. Алайда, коронавирустың өршуі ШОБ-ты айналып өтпеді және бұл сектордың дамуына теріс әсер етті: кәсіпкерлер шығыны на күннен-күнге өсіп жатыр. Осы себепті жеке кәсіпкерлер 16 наурыздан 15 сәуірге дейін жарияланған төтенше жағдай кезінде шағын және орта бизнеске қаржылай көмек сұрады.

«Атамекен» АЭС кәсіпкерлерді құқықтық қорғау департаменті директорының айтуынша, көмек сұрағандардың көпшілігі шағын және орта бизнес өкілдері. Өтініш берушілердің 86%-ы шағын бизнес, 12%-ы орта, 2%-ы ірі кәсіпкерлер. Олардың басым бөлігі қызмет көрсету саласының (62%), сауда (22%), өңдеу өнеркәсібінің (15%) өкілдері.

Қортынды. Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасындағы кәсіпкерлік әртүрлі бағытта дамуда. Ішкі нарықты дамытуға, шағын және орта бизнесті қолдауға ерекше назар аудару қажет. Жаңа кәсіпкерлік құрылымдардың ішінде мемлекеттік және коммуналдық кәсіпорындарды, инвестициялық қорлар мен серіктестіктерді қайта құру кезінде құрылған акционерлік қоғамдар саны күрт өсті. Шағын кәсіпкерліктің дамуы экономикалық қатынастарды тұрақтандыруға, ішкі бәсекелестік ортаны қалыптастыруға ықпал етеді.

Сонымен қазіргі таңда Қазақстанда 1 318 518 тіркелген шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері жұмыс жасауда, 3 252 889 адамды жұмыспен қамтамасыз етіп отыр. Әлемдік пандемия жағдайында қызмет көрсету саласы бойынша Қазақстанда кең таралған шағын және орта кәсіпкерліктің бағыттары бойынша өзгерістер орын алды. Егер айта кететін болсақ, көтерме және бөлшек сауда, ақпарат және байланыс, кәсіби, ғылыми және техникалық қызмет, денсаулық сақтау және әлеуметтік қызметтер сияқты ШОБ салаларына деген сұраныс артты. Ал жылжымайтын мүлік операциялары, өнер, ойын-сауық және демалыс, тасымалдау және сақтау, туризм салаларына сұраныстың күрт төмендеуі байқалды.

«COVID-19» әлемдік пандемиясы Қазақстанның экономикасына, соның ішінде ШОБ үлкен өзгерістер мен дамуына кері әсер ететін тежеуші факторларды туындатты. Осыған байланысты президент Қасым Жомарт Тоқаев 2020 жылы 1 қыркүйектегі халыққа жолдауында коронавирустан зардап шеккен шағын және орта кәсіпкерлік субъектілеріне қолдау көрсету үшін Ұлттық Банкке Қаржы нарығын реттеу агенттігімен бірлесіп келесі шараларды іске асыруды тапсырды:

– Теріс экономикалық салдарларды жою үшін 700 мыңнан астам кәсіпкерлерге салықтық жеңілдіктер беру.

– ШОБ-қа қосымша көмек ретінде экономиканың зардап шеккен секторларындағы ШОБ-қа берілген барлық несиелер бойынша жылдық 6%-ға дейінгі пайыздық мөлшерлемеге мемлекеттік субсидиялар ұсынуды тапсырды. Субсидия төтенше жағдай жарияланған сәттен бастап, яғни ағымдағы жылдың 16 наурызынан бастап 12 айды қамтиды.

– Қазіргі жағдайда халықтың жұмыспен қамтылуы мен табыстарын қолдау абсолютті басымдық болып табылады. Сондықтан қазіргі уақытта ең көп зардап шеккен салалардағы ШОК үшін жалақы қорына жүктемені азайту өте маңызды. Кәсіптің осы санаты үшін бюджеттен тыс қорларға жыл соңына дейінгі кезеңге жалақыдан аударымдардың күшін жоюды тапсырды.

– Қазіргі дағдарыс жағдайында мен бұл бағдарламаны 2021 жылдың соңына дейін ұзартуды, сондай-ақ оның қамту аясын кеңейтуді тапсырды. Осы мақсаттарға бағдарламаның жалпы көлемін 800 млрд теңгеге жеткізіп, қосымша 200 млрд теңге қарастырылуы керектігі көзделді.

Салыстыру үшін біз басқа елдердің коронавирустық пандемия кезінде өз азаматтарын қалай қаржылай қолдайтынын айтамыз.

Мысалы, Италияда үкімет COVID-19 экономикалық салдарымен күресу үшін 25 млрд еуро бөлді. Қаражаттың бір бөлігі шағын және орта бизнесті несиелендіруге кепілдік беру қорын ұлғайтуға, сондай-ақ пайданың 25%-дан астамын жоғалтқан компанияларға өтемақы беруге жұмсалды.

АҚШ-та шағын және орта бизнеске үш айлық салықтық демалыс, сондай-ақ төмен пайыздық несиелер берілді. Дональд Трамп Конгрестен коронавирустық індеттен ең көп зардап шеккен шағын және орта бизнесті қолдауға бағытталған 50 млрд долларлық қосымша қаражатты мақұлдауды сұрады.

Грузияда мейрамханалар, қонақ үйлер және туристік компаниялар алдағы төрт айда табыс салығы мен мүлік салығынан босатылды. Тбилиси мэриясы ашық кафелер мен барларды жалға беруден босату туралы қосымша шешім қабылдады.

Гонконгта 18 жастан асқан әрбір тұрғынға 1200 доллардан бір реттік субсидия енгізілді, мемлекеттік тұрғын үй үшін жалдау ақысын, салықтарды төмендету, кәсіпкерлер үшін төмен мөлшерлемелер бойынша несие беру және бизнесті тегін тіркеу көзделген. Сонымен қатар, компания қызметкерлерін қайта оқытуды қаржыландыруға дайын.

Оңтүстік Корея 9,8 млрд долларлық шаралар пакетін жариялады, оның ішінде шағын және орта бизнеске көмек, балалар жәрдемақысын төлеу және жұмысынан айрылғандарға қайта даярлау бағдарламалары бар.

Сонымен, нарық экономикасында қалыптасқан шағын және орта бизнесті қолдау және дамыту үшін авторлар тарапынан келесі шаралар ұйымдастыру ұсынылады:

– еркін бәсекелестіктің негізі ретінде шағын және орта кәсіпкерлікті дамытудың ғылыми негізделген кешенді бағдарламасын әзірлеу;

– оны дамыту және қаржылық пайдасы үшін қаржылық базаны қалыптастыру (жеңілдетілген несиелер, жеңілдетілген салықтар, өтеусіз сипаттағы субсидиялар және т.б.);

– бағдарлама шағын және орта бизнестің ғылыми-техникалық

прогрестің басым бағыттарындағы орнын нақты анықтауы керек;

– әр түрлі аймақтардағы шағын кәсіпорындардың арнайы орталықтары (республиканың облыс орталықтары) шағын және орта бизнесті қалыптастыруда маңызды рөл атқаруы керек;

– ірі және шағын бизнес арасындағы ынтымақтастық жүйесі негізінде, әсіресе сауда және қызмет көрсету саласында шағын және орта бизнесті дамыту үшін ірі кәсіпорындардың ресурстарын тарту.

– бағдарламалардың шағын және орта бизнестің жай-күйіне әсерін анықтау және негізгі проблемаларды анықтау мақсатында жүйелі түрде мақсатты топтарға сауалнама жүргізу арқылы (жылына кемінде бір рет) шағын және орта бизнесті қолдау бағдарламаларының тиімділігін бақылау жүйесін жетілдіру.

Қорыта айтқанда, дамыған кәсіпкерлік сектор кез келген елдің экономикасының негізі болып табылады. Егер үлкен бизнес қазіргі экономиканың өзегі болса, онда шағын және орта бизнес – бұл байланыстырушы буын. Біздің экономикамыздағы шағын және орта бизнестің үлесі неғұрлым көп болса, Қазақстанның дамуы одан сайын тұрақты болады. Дамыған жеке бизнес жұмыспен қамтылудың өсуіне, отандық өнімнің көлемі мен сапасының артуына ықпал етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Albert G., & Maudos J. (2002). The determinants of efficiency : The case of industry. *Journal of Applied Economics*, 34,p.
2. Agency of Kazakhstan on Statistics. *Kazakhstan's for years of independence (2014-2020)*, pp. 1-194.
3. Agency of Kazakhstan on Statistics. *Small and medium enterprises in Kazakhstan (2015-2020)*, pp. 1-88.
4. Agency of Kazakhstan on Statistics. *Methodological recommendations on the calculation of small-and medium-sized enterprises (2020)* Approved by order of the chairman of the Agency of Kazakhstan on statistics from 28 September <https://egemen.kz/article/161010-shaghyn-dgane-orta-biznes-bugingi-akhualgha-bagha>
5. Bhide A. (1994) How entrepreneurs craft strategies that work. *Harvard Business Review*. March-April, pp. 150-61.
6. Coman A., Ronen B. (2009) Focused SWOT: diagnosing critical strengths and weaknesses. *International Journal of Production Research*, 47(20), 5677-5689.
7. Финк Т.А. (2012) Малый и средний бизнес: зарубежный опыт развития / Т. А. Финк. – С. 177-181.
8. Статистика комитеті (2015-2020) Қазақстан Республикасы, Ұлттық экономика министрлігі, <https://stat.gov.kz/>
9. Кондраков Н.П. (2017) Основы малого и среднего предпринимательства: Практическое пособие/ Н.П. Кондраков, И.Н. Кондраков. – М.: Инфра-М, 192 с.
10. Круглова Н.Ю (2018) Основы бизнеса (предпринимательства): Учебник / Н.Ю. Круглова. – М.: КноРус, 77 с.
11. Киреенко А.П (2014) Применение программно-целевого метода для государственной поддержки малого и среднего предпринимательства в регионах / А.П. Киреенко, Л.В. Санина// Известия Иркутской государственной экономической академии. С. 117-132
12. Ивачев Л. (2005) Малый бизнес; Издательство: Гросс Медиа, ISBN 5-476-00140-9, 208 с.

13. Lapusta M.R. Small business. – М.: INFRA-M, 2011. – 463 p.
14. González L. (2014) et al.: The impacts of business support services for small and medium enterprises on firm performance in low-and middle-income countries: A systematic review, 159 p.
15. Mason, C. (2015) Creating good public policy to support high-growth firms / C. Mason, R. Brown // Small Business Economics, Vol. 40, No 2, pp. 211-225.
16. Ministry of National Economy of the Republic of Kazakhstan (2020), Committee on Statistics. Малое и среднее предпринимательство (МСП), <https://stat.gov.kz/official/industry/139/statistic/6>
17. Никушин В.В. (2017) Основы охранной деятельности в сфере предпринимательства, 265 стр.
18. Основы предпринимательства (2017) Часть 2; Организация и управление малым предпринимательством; Учебное пособие; Чита Забайкальский государственный университет, 358 стр
19. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана. 1 сентября 2020 г. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president_poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokae-va-narodu-kazahstana-1-sentyabrya-2020-g
20. Рубин, Ю.Б. (2016) Основы предпринимательства: Учебник / Ю.Б. Рубин. – М.: МФПУ Синергия, 464 с.
21. Самарина, В.П. (2015) Основы предпринимательства. Учебное пособие / В.П. Самарина. – М.: КноРус, 128 с.

Н.Е. Дабылтаева¹, кандидат экономических наук

Т. Оспанбек², старший преподаватель

^{1,2} Казахский Национальный Женский Педагогический Университет,
г. Алматы, Казахстан

Особенности и проблемы развития малого и среднего предпринимательства Казахстана

Аннотация. Развитие малого и среднего бизнеса – залог успешного развития рыночной экономики. Международный опыт показывает, что для успешного развития и функционирования малого и среднего бизнеса необходимо создать эффективную правовую базу, защитить и оказать соответствующую правовую и финансовую поддержку со стороны государства.

Целью статьи является выявление факторов, влияющих на развитие малых и средних предприятий в Казахстане, анализ характеристик, тенденций и проблем малых и средних предприятий, а также разработка предложений по повышению эффективности и финансированию малых и средних предприятий в условиях текущего кризиса мировой экономики. Авторы проанализировали динамику деятельности предприятий малого и среднего бизнеса в разных отраслях национальной экономики за последние 10 лет и выявили основные факторы, влияющие на его развитие, насущные проблемы и современные тренды. В исследовании использовались различные методы диалектики: анализ, обобщение, синтез, индукция, дедукция, статистические данные о количестве малых и средних предприятий в Республике Казахстан за 2010-2020 годы и выводы с использованием метода SWOT-анализа. Было рассмотрено влияние пандемии COVID-19 на развитие малого и среднего бизнеса в Казахстане с момента его вхождения во внутреннюю экономику в марте 2020 года. В исследовании были определены следующие основные проблемы, снижающие эффективность малых и средних предприятий, такие как: слабые связи между наукой и производством, бюрократизм и негиб-

кость административных и государственных структур, недостаточная эффективность механизмов государственного финансирования малого и среднего бизнеса. Авторами даны рекомендации по повышению эффективности малого и среднего бизнеса, а также государственной поддержки предпринимательства Казахстана в условиях пандемии и современной рецессии.

Ключевые слова: малый и средний бизнес, предпринимательство, государственная поддержка, конъюнктура рынка, конкуренция.

N.E. Dabyltayeva¹, candidate of economic Sciences

T. Ospanbek², Senior lecturer

^{1, 2} Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan

Features and problems of the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan

Abstract. The development of small and medium – sized businesses is the key to the successful development of a market economy. International experience shows that for the successful development and functioning of small and medium-sized businesses, it is necessary to create an effective legal framework, protect and provide appropriate legal and financial support from the state.

The purpose of the article is to identify factors affecting the development of small and medium-sized enterprises in Kazakhstan, analyze the characteristics, trends and problems of small and medium-sized enterprises, as well as develop proposals for improving the efficiency and financing of small and medium-sized enterprises in the current crisis of the global economy. The authors analyzed the dynamics of the activities of small and medium-sized businesses in different sectors of the national economy over the past 10 years and identified the main factors influencing its development, pressing problems and current trends. The study used various methods of dialectics: analysis, generalization, synthesis, induction, deduction, statistical data on the number of small and medium-sized enterprises in the Republic of Kazakhstan for 2010-2020 and conclusions using the SWOT analysis method. The impact of the COVID-19 pandemic on the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan since its entry into the domestic economy in March 2020 was considered. The study identified the following main problems that reduce the efficiency of small and medium-sized enterprises, such as: weak links between science and production, bureaucracy and inflexibility of administrative and state structures, insufficient efficiency of mechanisms for state financing of small and medium-sized businesses. The authors give recommendations on improving the efficiency of small and medium-sized businesses, as well as state support for entrepreneurship in Kazakhstan in the context of a pandemic and a modern recession.

Keywords: small and medium-sized businesses, entrepreneurship, governmental support, market conditions, competition.

МРНТИ 06.73.55

А.С. Ауелханов, магистрант МВА
Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы, Казахстан

ТЕНДЕНЦИИ И СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ БАНКОВСКОГО РЫНКА КАЗАХСТАНА В УСЛОВИЯХ, БЫЗВАННЫХ ПАНДЕМИЕЙ COVID-19

Аннотация. В статье рассматриваются тенденции и современное состояние банковского рынка Казахстана, исходя из текущих реалий обеспечения финансовой стабильности банков в условиях, вызванных пандемией Covid-19.

В этих условиях перед банковским рынком нашей страны стояла задача обеспечить финансовую стабильность и смягчить последствия влияния кризиса, как на финансовые институты, так и на потребителей финансовых услуг.

В статье отмечается, что имеющийся запас капитала в банковской системе оказался достаточным для поглощения дополнительных убытков, связанных с внешними шоками. Результаты стресс-тестирования в базовом сценарии показали стабильность банковской системы. Тем не менее, достаточность капитала – не единственный показатель, который анализируется регулятором в процессе надзора за банками.

На сегодняшний день, на фоне роста неопределенности может возникать недоверие к стабильности финансового сектора со стороны вкладчиков, а также внутренних и внешних инвесторов, что повышает риски оттока капитала и ликвидности с развивающихся рынков. В этой связи финансовые институты должны быть адекватно капитализированы и иметь достаточные резервы, чтобы выдержать одномоментное давление нескольких стресс-факторов.

При этом особое внимание уделяется основным методам управления рисками банковского рынка, и главной мерой ответа на реализацию шоков является наличие буферов капитала и резервов, которые должны формировать банки для повышения устойчивости к таким кризисам. Очевидно, что определяющим фактором траектории развития банковского рынка страны в этом и следующем году выступает сценарий распространения и возможности преодоления пандемии, ее влияние на деловую активность и рыночные отношения.

Ключевые слова: Covid-19, стресс-тестирование, финансовая устойчивость, достаточность капитала, буферы капитала и резервы, оценка качества активов (AQR).

Введение. В современных экономических условиях эффективность функционирования банковского рынка влияет на развитие не только фи-

нансово-экономической системы государства, но и обеспечивает финансовую стабильность национальной экономики в целом. Учитывая процессы глобализации и либерализации финансовых рынков, а также возрастающий спрос потребителей финансовых услуг повышается внимание к банковскому рынку, как со стороны бизнеса и предпринимателей, так и со стороны государства, мегарегулятора, банков и небанковских финансовых институтов.

Изучение и анализ текущего состояния и тенденций развития банковского рынка в 2020 году приобретают особую важность и значимость для финансового сектора Казахстана, который развивался под воздействием двойного шока: падением цен на нефть и, мировой пандемией коронавируса, в результате которой были введены ограничительные меры, ожидаемо снизившие деловую активность экономики нашей страны.

Экспериментальная часть. Во II квартале 2020 года экономика Казахстана испытала значительный внешний шок, вызванный стремительным распространением пандемии Covid-19 в мире, что обусловило кризис спроса в большинстве отраслей мировой экономики, спровоцировало глобальный обвал биржевых индексов и резкое падение цен на энергоносители.

Для противодействия коронавирусной инфекции впервые в новейшей истории Казахстана был введён жёсткий карантин с режимом чрезвычайного положения, из-за чего тысячи предприятий были вынуждены временно приостановить свою деятельность или перейти на дистанционный режим работы.

Такая «жёсткая посадка» национальной экономики неизбежно отразилась и на деятельности отечественных банков, обусловив некоторое замедление темпов кредитования населения и юридических лиц, ужесточение кредитных политик, необходимость в предоставлении отсрочек в погашении задолженности по займам тех заёмщикам, которые из-за кризиса лишились дохода.

В текущем году пандемия коронавируса оказала серьёзное негативное воздействие на экономику страны. По оперативным данным, за январь-июль ВВП Казахстана снизился на 2,9%. Из-за карантинных ограничений индекс деловой активности в июле упал до 44,7. Усиление карантинных мер в июле наибольшее негативное влияние оказало на сферу услуг и промышленность [1].

При этом очевидно, что источник текущего кризиса находится вне финансового сектора и связан с распространением пандемии и экономическим спадом во всех странах, добавила она. Несколько последних лет в банковском рынке Казахстана наблюдались довольно низкие темпы роста кредитного портфеля, это в том числе было связано с расчисткой балансов, но в целом накопление новых кредитных рисков в системе не происходило высокими темпами. Аналитики S&P Global Ratings подтверждают, что в казахстанской банковской системе на сегодняшний день сохраняется высокий запас ликвидности и капитала.

Доля высоколиквидных активов составляет порядка 40%, что демонстрирует беспрецедентно высокий показатель, в то время как достаточность капитала, в частности норматив k1, находится на уровне 20%. Однако чем дольше будут сохраняться кризисные явления в

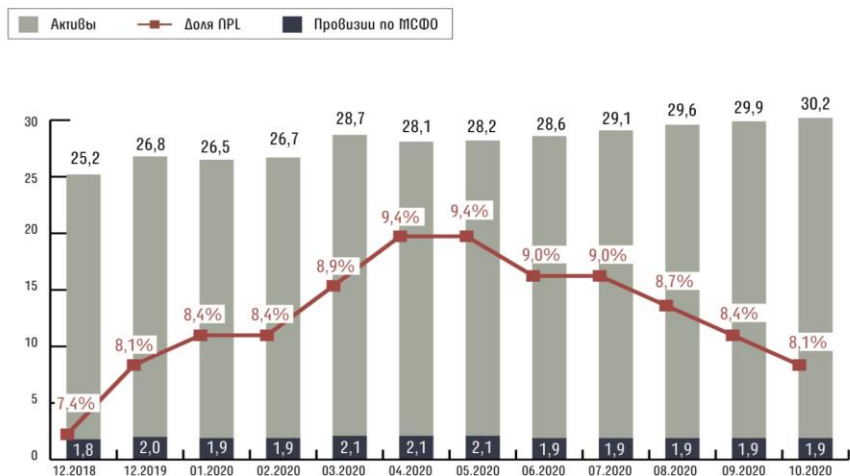
экономике, тем больше угроз с точки зрения исчерпания этого капитала. В то же время аналитики S&P Global Ratings озабочены тем, что один из четырех банков, которым было дано поручение произвести докапитализацию за счет средств акционеров по результатам оценки качества активов AQR, до сих пор этого не сделал [2].

В последнее время в банковском рынке Казахстана происходила поляризация, то есть сильные банки укреплялись и становились более устойчивыми с точки зрения их конкурентоспособности, а слабые, наоборот, снижали свои позиции. Кроме того, размер банковского сектора относительно экономики продолжал сокращаться в предыдущие годы. На сегодняшний день, соотношение кредитного портфеля к ВВП составляет чуть более 20% – это довольно низкий показатель, то есть и казахстанские банки довольно малы, чтобы обеспечить потребность крупных корпоративных заемщиков в кредитных ресурсах, соответственно, одним из способов преодоления такого размерного ограничения как раз может служить консолидация банков.

Таким образом, банковский рынок Казахстана подошел к началу пандемии с большим запасом капитала, что помимо мнения аналитиков S&P Global Ratings, подтверждается также независимой оценкой качества активов (AQR) по 14 крупнейшим банкам, которые составляют 87% активов банковской системы.

Результаты и обсуждения. Национальный банк РК вместе с Агентством РК по регулированию и развитию финансового рынка завершил оценку качества активов (AQR) в феврале 2020 года, который подтвердил запас капитала в размере порядка 800 млрд тенге на системном уровне.

Активы, провизии и доля NPL, трлн тенге

Инфографика: Гангаль Сейткужанов для «Курсива»

Рисунок 1 – Активы, провизии и доля NPL, трлн тенге

По итогам оценки активов банки должны сформировать дополнительные провизии по кредитным убыткам, и в апреле были утверждены соответствующие планы корректирующих мер по результатам AQR. К началу

августа текущего года собственный капитал БВУ РК составил 3,7 трлн тенге – на 16,5% больше, чем в соответствующем периоде годом ранее (3,2 трлн тенге) [3].

Увеличение собственного капитала наблюдается у 22 из 27 банков страны. Заметнее всего нарастил показатель Jysan Bank: сразу +86,8% за год, до 233,8 млрд тенге. В денежном выражении собственный капитал банка увеличился на весомые 108,6 млрд тенге. За последние пять лет собственный капитал банка растёт в среднем на 21% в год.

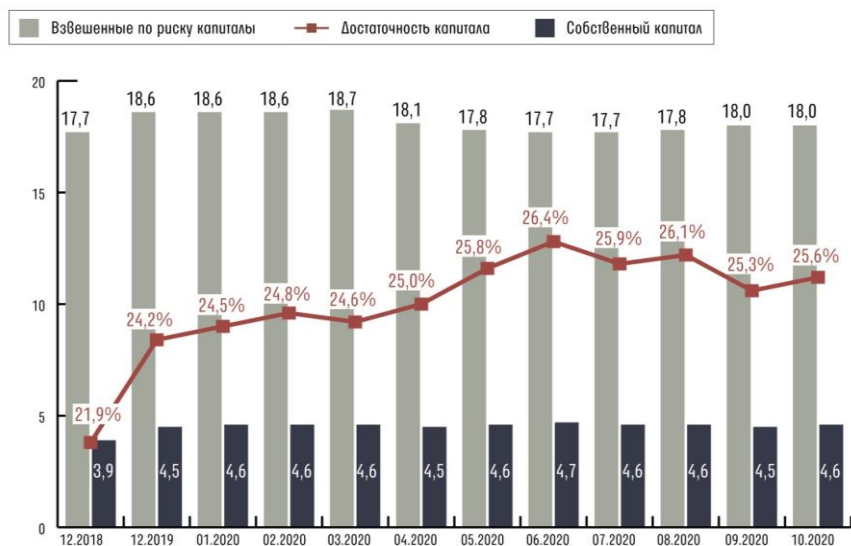
Кроме того, Jysan Bank демонстрирует одни из наилучших по сектору коэффициенты достаточности собственного капитала, значительно превышающие минимальный регуляторный норматив. Рост собственных средств финансового института и высокие показатели достаточности капитала указывают на отсутствие рисков для вкладчиков банка.

Вторую строчку по росту собственного капитала занял КЗИ Банк: сумма увеличилась на 43,1% за год и составила 40,9 млрд тенге. Замыкает тройку лидеров Kaspi Bank, собственный капитал которого вырос на 37,6%, до 330,2 млрд тенге.

Надзорное стресс-тестирование было проведено агентством совместно с НБ РК по методологии Европейского центрального банка, которое было направлено на оценку достаточности собственного капитала банков в случае реализации негативных макроэкономических сценариев с учетом продолжительности распространения пандемии и глубины влияния внешних шоков на экономику Казахстана.

Были определены базовый и негативный сценарии падения реального ВВП на основе оценки влияния кризиса на основные отрасли экономики Казахстана с учетом их удельного веса в ВВП. В базовом сценарии падение реального ВВП составило 2,1%, а в негативном – 6,3% [3].

Достаточность капитала, трлн тенге

Инфографика: Гамаль Сейткужанов для «Курсива»

Рисунок 2 – Достаточность капитала банков Казахстана, трлн тенге

Тем не менее, достаточность капитала – не единственный показатель, который анализируется агентством в процессе надзора за банками. То, каким образом банки выстраивают свои бизнес-модели и внутренние процессы, также имеет значение для устойчивости банковского рынка в долгосрочной перспективе. Поэтому для оценки способности бизнес-моделей банков выстоять в условиях негативного сценария в среднесрочной перспективе в дополнение к стресс-тестированию регулятором (Агентством РК по регулированию и развитию финансового рынка) впервые был проведен всесторонний анализ жизнеспособности и финансовой устойчивости банков (*viability analysis*).

По результатам стресс-теста и анализа жизнеспособности их бизнес-моделей банки должны разработать индивидуальные стратегии обеспечения финансовой устойчивости на среднесрочную перспективу с целью минимизации рисков в случае реализации макроэкономических шоков. В своей стратегии каждый банк должен отразить пошаговый набор действий менеджмента и акционеров на случай ухудшения финансового состояния. Это широкий спектр мер, направленных на улучшение бизнес-модели, повышение эффективности внутренних процессов банков и обеспечение достаточного капитала для покрытия возможных убытков.

По итогам десяти месяцев этого года финансовое состояние банков остается устойчивым: на 1 ноября БВУ имеют существенный запас ликвидности в размере 14,2 трлн тенге, уровень достаточности основного капитала составил 20,4% при нормативном минимуме 7,5%, а для системообразующих банков, к которым относятся Народный банк Казахстана, Kaspi Bank и ДБ АО «Сбербанк», минимальный норматив составляет 9,5% [4].

В целях поддержки финансовой устойчивости банков агентством в марте и июне были введены два пакета временных мер пруденциального регулирования, которые позволили снизить давление на капитал и ликвидность банков.

В частности, было принято решение о временном снижении требований к консервационному буферу на один подпункт, с 2% до 1%, до 1 июля 2021 года, снижены требования к риск-взвешиванию кредитов, предоставленных субъектам МСБ, и синдицированных кредитов на 50%, а в перечень залогов, признаваемых «твердыми» при расчете провизий, включены проекты ГЧП и гарантии квазигосударственных компаний, таких как «Самрук-Казына», «Байтерек» и «КазАгро». Также с 30 марта по 1 октября финрегулятор смягчил требования к ликвидности банков: было снижено минимальное значение коэффициента покрытия ликвидности с 0,8% до 0,6% и коэффициенты денежных оттоков с 40% до 20% [4].

Принятые меры позволили высвободить капитал банков в 468 млрд тенге и ликвидность в размере 1,8 трлн тенге. Всего были приняты 23 временные меры пруденциального регулирования. По итогам мониторинга состояния банков за девять месяцев этого года в октябре регулятором принято решение о продлении 17 мер до 1 июля 2021 года и отмене шести временных мер.

Недопущение остановки кредитования также являлось не менее важной задачей агентства. Основным инструментом поддержки бизнеса стало предоставление льготного кредитования на пополнение оборотного

капитала на мягких условиях. Программа была запущена Национальным банком и агентством в марте, в рамках которой было выделено 600 млрд тенге на кредитование субъектов МСБ на пополнение оборотного капитала по ставке 8%. По поручению главы государства эта программа была расширена еще на 200 млрд-ов тенге – для поддержки субъектов крупного предпринимательства. На сегодняшний день сумма выданных займов составляет 457 млрд тенге.

Значительные меры поддержки были приняты со стороны правительства. Были максимально расширены условия «Дорожной карты бизнеса-2025» и увеличено долгосрочное кредитование по программе «Экономика простых вещей» с 600 млрд тенге до 1 трлн тенге, исключены отраслевые ограничения и увеличен лимит гарантирования до 85% от суммы займа. По поручению главы государства осуществляется субсидирование ставок вознаграждения до 6% по кредитам субъектов МСБ из пострадавших отраслей экономики на период с 16 марта 2020 года по 15 марта 2021 года.

Государственные программы позволили поддержать кредитование экономики. После некоторого замедления выдачи кредитов бизнесу, наблюдавшегося в апреле – июле этого года, с августа наметилась положительная динамика. Совокупный объем кредитования экономики банками на 1 ноября составил 14,4 трлн тенге, увеличившись с начала года на 4,2%, кредитование МСБ – 4,1 трлн тенге, рост с начала года на 4,6 % [5].

Таким образом, резюмируя современное состояние и тенденции развития банковского рынка Казахстана, можно выделить два основных вызова, над которыми необходимо работать казахстанским банкам.

Первое – это ухудшение качества кредитных заемщиков, которое сегодня наблюдается не только в Казахстане, но и во всем мире, соответственно оно повлечет за собой досоздание резервов на возможные потери, при этом, необходимо отметить, что уровень резервирования – это один из ключевых факторов с точки зрения прибыльности банковского рынка, и ввиду этого, *второй* вызов, который банковскому рынку предстоит преодолеть, это сокращение прибыли. В этой ситуации понятно, что банкам придется искать другие способы, чтобы увеличить прибыльность.

По прогнозам международного рейтингового агентства S&P Global Ratings прибыльность банковского сектора РК в 2020 году упадет как минимум вдвое. Многие банки по МСФО покажут отрицательный финансовый результат. Однако, в то же время, в банковском секторе есть успешные игроки, которые даже в текущих неблагоприятных условиях способны генерировать прибыль.

Заключение. В заключение можно отметить, что глубина кризиса, вызванного пандемией, сигнализирует о повышении негативного влияния на балансы банков. Поэтому Агентство РК по регулированию и развитию финансового рынка планирует интегрировать в надзорный процесс оценку качества активов (AQR) и стресс-тестирование банков на регулярной основе с использованием разработанных шаблонов, инструментария и методологии.

Необходимо, чтобы в следующем году в приоритете надзора было проведение стресс-тестирования по всем банкам, с тем, чтобы осуществить оценку влияния текущего кризиса на банковский сектор. Однако, стоит отметить, что риски банковского сектора Казахстана находятся по-прежнему на высоком уровне, что оставляет казахстанские банки в 9-й группе, то есть вне инвестиционной категории. Напомним, что оценка проводится по шкале от 1 до 10, где 1 – это наименее рискованные банковские системы, соответственно 10 – наиболее рискованные.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Тулегенова М. Глобальный циклический переход – 2020: теория и методология // Вестник КазНУ. – Серия экономическая №2 (132), С 4-13.

2. S&P: В 2020 году многие банки покажут отрицательный финрезультат // Газета Капитал, 15.10.2020 <https://kapital.kz/finance/90578/s-p-v-2020-godu-mnogiye-banki-pokazhut-otritsatel-nyu-finrezul-tat.html>

3. По данным раздела «Денежно-кредитная и банковская статистика», подраздел «Кредитный рынок» на интернет-ресурсе Национального Банка РК <https://nationalbank.kz/ru/loans/kredity-bankov>

4. Авторская колонка Председателя Агентства РК по регулированию и развитию финансового рынка Мадины Абылкасымовой для делового издания Курсив <https://www.finreg.kz/library/printnews/print.cfm?id=23689&docid=3329>

5. Обзор финансового сектора Республики Казахстан, август 2020 года <https://www.finreg.kz/library/printnews/print.cfm?id=23689&docid=3329>

А.С. Ауелханов, MBA магистранты
Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ., Қазақстан

COVID-19 пандемиясынан туындаған жағдайдағы Қазақстанның банк нарығының тенденциялары және қазіргі жағдайы

Түйіндеме. Мақалада Covid-19 пандемиясынан туындаған жағдайларда банктердің қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етудің ағымдағы шындығына сүйене отырып, Қазақстанның банк нарығының үрдістері мен қазіргі жағдайы қарастырылады.

Мұндай жағдайларда еліміздің банк нарығы алдында қаржылық тұрақтылықты қамтамасыз ету және дағдарыстың қаржы институттарына да, қаржылық қызметтерді тұтынушыларға да әсерін жұмсарту міндеті тұрды.

Мақалада банк жүйесіндегі қолда бар капитал қоры сыртқы күйзелістерге байланысты қосымша шығындарды сіңіру үшін жеткілікті екендігі айтылған. Базальк сценарийдегі стресс-тестілеу нәтижелері банк жүйесінің тұрақтылығын көрсетті. Дегенмен, капиталдың жеткіліктілігі банктерді қадағалау процесінде реттеуші талдайтын жалғыз көрсеткіш емес.

Бүгінгі күні белгісіздіктің өсуі аясында салымшылар, сондай-ақ ішкі және сыртқы инвесторлар тарапынан қаржы секторының тұрақтылығына сенімсіздік туындауы мүмкін, бұл дамушы нарықтардан капиталдың кетуі мен өтімділік

тәуекелдерін арттырады. Осыған байланысты қаржы институттары барабар капиталдандырылуы және бірнеше стресс-факторлардың бірмезгілдік қысымына төтеп беру үшін жеткілікті резервтері болуы тиіс.

Бұл ретте банк нарығының тәуекелдерін басқарудың негізгі әдістеріне ерекше назар аударылады, күйзелістерді іске асыруға жауаптың негізгі шарасы осындай дағдарыстарға орнықтылықты арттыру үшін Банктер қалыптастыруы тиіс капитал мен резервтер буферлерінің болуы болып табылады. Осы және келесі жылы елдің банк нарығының даму траекториясының анықтаушы факторы пандемияның таралуы мен оны жеңу мүмкіндігі, оның іскерлік белсенділік пен нарықтық қатынастарға әсері болып табылатыны анық.

Түйінді сөздер: Covid-19, стресс-тестілеу, қаржылық тұрақтылық, капиталдың жеткіліктілігі, капитал буферлері мен резервтер, активтерінің сапасын бағалау AQR.

A.S. Ayuelhanov, MBA student,
Almaty Management University, Almaty, Kazakhstan

Trends and current state of the Kazakhstan's banking market in the conditions caused by the pandemic COVID-19

Abstract. The article examines the trends and current state of the banking market in Kazakhstan, based on the current realities of ensuring the banks' financial stability in the conditions caused by the Covid-19 pandemic.

In these circumstances, the banking market of our country faced the task of ensuring financial stability and mitigating the impact of the crisis on both financial institutions and consumers of financial services.

The article notes that the existing stock of capital in the banking system was sufficient to absorb additional losses associated with external shocks. The results of stress testing in the baseline scenario showed the stability of the banking system. However, capital adequacy is not the only indicator that is analyzed by the regulator in the process of banks' supervision.

Nowadays, amid growing uncertainty, there may be a lack of confidence in the stability of the financial sector on the part of depositors, as well as internal and external investors, which increases the risks of capital outflows and liquidity from emerging markets. In this regard, financial institutions should be adequately capitalized and have sufficient reserves to withstand the simultaneous pressure of several stress factors.

At the same time, special attention is paid to the main methods risk management of the banking market, and the main response to the implementation of shocks is the availability of capital buffers and reserves that banks should form increase their resilience to such crises. It is obvious that the determining factor in the development trajectory of the country's banking market during this and next year is the scenario of the spread and possibility overcoming the pandemic, its impact on business activity and market relations.

Keywords: Covid-19, stress testing, financial stability, capital adequacy, capital buffers and reserves, asset quality review (AQR).

Қ. Дауылбаев¹, экономика ғылымдарының докторы, профессор
Л. Шындаулетова², магистрант

^{1,2} Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ АӨК АЗЫҚ-ТҮЛІКТІ ҚАУІПСІЗДІГІН ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАЙЫН ТАЛДАУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан республикасындағы АӨК азық-түлікті қауіпсіздігін қазіргі жағдайдайын талдау мәселелері және ҚР экономикалық қауіпсіздігін қамтамасыздандыруы талданған. Экономиканың қазіргі даму жағдайында барлық меншік және шаруашылық нысанындағы кәсіпорындар бәсекелі нарықтық ортада жұмыс істеу проблемаларының көптігімен бетпе-бет келеді. Осыдан, олардың қаржы-экономикалық жағдайы шешілуіне байланысты басты проблема бәсекеге қабілеттілік деңгейін арттыру болып табылады. АӨК азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейін бағалаудың осы әдістері елдегі өңірлерінің азық-түлік қауіпсіздігінің ерекшеліктеріндегі қауіпсіздігін қамтамасыз етудің негізгі шарты. Қазақстан Республикасында әр өңірлердегі егін өндірісін қайта жаңғырту мемлекеттік маңызы бар және қазіргі уақытта ең басым бағыттардың бірі болып табылады. Адамның өмір сүру деңгейінің маңызды өлшемдерінің бірі оның тамақтану сапасы, атап айтқанда, халықтың жан басына шаққандағы ет өнімдерінің саны болып табылады. Халықты ет өнімдерімен қамтамасыз ету үшін мал басының, бірінші кезекте сиырлардың барынша өсуіне қол жеткізу қажет болды, өйткені сиыр еті әлемдегі ең арзан ет өнімі болып табылады. Мал азығы дақылы ретінде жүгері мол өнім және жоғары сапалы азық береді, соның арқасында мал шаруашылығын дамыту үшін шешуші мәнге ие.

Түйінді сөздер: экономикалық қауіпсіздік, АӨК ауыл шаруашылығы өнімі, ауыл шаруашылығы, астық шығарушы, азық-түлік бағдарламасы, ауыл шаруашылығындағы өнеркәсіп қауіпсіздігі.

Кіріспе. Қазіргі әлемдегі азық-түлік қауіпсіздігі проблемасы, ең алдымен, халықтың аштық пен тамақтанбау проблемасымен, елдегі әлеуметтік және экономикалық тұрақтылықты қамтамасыз ету мен сақтауды, адамның тамақтануға деген өмірлік қажетті қажеттілігін қанағаттандыруды қамтитын мемлекеттік мүдделерді қорғаумен байланысты.

Тауар – тауар өндірушінің экономикалық әлеуеті мен белсенділігінің нақты индикаторы.

В.М. Власованың жетекшілігімен авторлық ұжым нарықтың қандай моделіне қандай салыстыруға жататынын нақты анықтауға болатын негізгі сипатты сипаттарды атап көрсетті [1]:

Сараптамалық бөлім. Жетілген бәсекелес нарығы бар көптеген фирмалар ұсынатын ұқсас тауар. Әдетте, бұл тауар іс жүзінде сараланбаған. Тауар өндірушілердің нарыққа кіруі шектелмейді.

Кәсіпорындардың өлшемдері аз. Бұл оларға нарықтық бағаға әсер етпейді. Сатып алушылар мен сатушылар нарықтың жағдайы туралы ақпаратқа жеткілікті қол жеткізе алады.

Алайда азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейін бағалаудың осы әдістері елдегі өңірлерінің азық-түлік қауіпсіздігінің ерекшеліктерін ескеруге мүмкіндік бермейді. Сонымен қатар, Ю. Терентьевтің әдістемесі бар, оған сәйкес аймақтық азық-түлік қауіпсіздігі коэффициенті (Кп.б.) өңірдің азық-түлік тәуелсіздігі элементтері коэффициенттерінің сомасы ретінде анықталады (1).

Бұл көрсеткіштің теріс мәндерін жою үшін аддитивті модельге еркін коэффициент 2-ге тең енгізеді:

$$K_{п.б.} = 2 + K_p - K_{ф.д.} + K_{к.д.} - K_v, \quad (1)$$

мұнда,

K_p – аймақта өндірілетін өнімнің әртүрлілік коэффициенті;

$K_{ф.д.}$ – аймақ халқы үшін азық-түліктің қаржылық қол жетімділік коэффициенті;

$K_{к.д.}$ – өңір халқы үшін азық-түліктің сандық қол жетімділік коэффициенті;

K_v – өңірге әкелінетін азық-түлік шамасының коэффициенті.

Аймақта өндірілетін өнімнің әртүрлілік коэффициенті (K_p) бойынша анықталады (2):

$$K_p = R_o / R_{н.к.} \quad (2)$$

мұнда,

R_o – өңірде өндірілетін тамақ өнімдері атауларының саны, бірлік;

$R_{н.к.}$ – офицерлік ең аз жинақты құрайтын Тамақ өнімдері атауларының саны, бірлік.

Аймақ халқы үшін азық-түліктің қаржылық қол жетімділік коэффициенті $K_{ф.д.}$ (3):

$$K_{ф.д.} = \left(\frac{(P_{н.д.} + P_{н.д.}) * N_d}{P_{з.н.} * N_h * 12} + \frac{P_{н.п.}}{P_n * 12} \right) * 0,5, \quad (3)$$

мұнда,

$R_{п.р}$ – еңбекке қабілетті халық үшін аймақтың азық-түлік өнімдерінің ресми ең аз жиынтығының құны, тг.;

$R_{п.д}$ – балаларға арналған ресми ең төменгі азық-түлік жиынтығының құны, тг.;

N_d – өңірдегі балалар саны, адам;

$R_{з.п.}$ – өңірдегі жалақының орташа мөлшері, тг.;

N_h – өңірдегі жұмыс істейтін халықтың саны, адам;

$R_{п.р}$ – зейнеткерлер үшін питаниярегион өнімдерінің ресми ең аз жиынтығының құны, тг.;

R_n – аймақтағы зейнетақының орташа мөлшері, тг.

Аймақ халқының азық-түлікке сандық қол жетімділік коэффициенті K_k . (4) атаулардың топтары бойынша (5) азық-түліктің сандық қол жетімділік коэффициенті сомасының орташа мәні ретінде есептеледі):

$$K_B = (K_{\text{нан}} + K_{\text{картошка}} + K_{\text{көкөніс}} + K_{\text{жеміс}} + K_{\text{қант}} + K_{\text{ет}} + K_{\text{балық}} + K_{\text{сүт}} + K_{\text{жұмыртқа}} + K_{\text{май}} + K_{\text{басқалары}})/11 \quad (4)$$

$$K_{\text{топ}} = \frac{V_{\text{пр.топ}}}{V_{\text{н.р.топ}} * N_p + V_{\text{н.п.топ}} * N_n + V_{\text{н.д.топ}} * N_d} \quad (5)$$

мұнда,

$V_{\text{пр.топ}}$ – өңірде өндірілген азық-түлік атаулары тобына жататын азық-түлік көлемі;

$V_{\text{н.р.топ}}$ – бір қызметкердің тұтыну үшін азық-түлік атауларының тобына жататын ресми қажетті азық-түлік көлемі;

N_p – өңірде жұмыс істейтіндердің саны;

$V_{\text{н.п.топ}}$ – бір зейнеткердің тұтыну үшін азық-түлік атауларының тобына жататын азық-түліктің ресми қажетті көлемі;

N_n – аймақтағы зейнеткерлер саны;

$V_{\text{н.д.топ}}$ – бір балаға тұтыну үшін азық-түлік атауларының тобына жататын ресми қажетті азық-түлік көлемі;

N_d – өңірдегі балалар саны.

Неғұрлым дәл көрсеткіштерді алу үшін атаулардың топтары бойынша азық-түлікке сандық қол жетімділік коэффициенттері азық-түлік атауларының тобына кіретін атаулар бойынша азық-түлікке количество қол жетімділік коэффициенттері сомасының орташа мәні ретінде есептелуі мүмкін (6):

$$K_{\text{ет}} = \frac{K_{\text{сыыр}} + K_{\text{кой}} + K_{\text{шошқа}} + K_{\text{күс}}}{4} \quad (6)$$

$$K_{\text{атауы}} = \frac{V_{\text{пр.атауы}}}{V_{\text{н.р.атауы}} * N_p + V_{\text{н.п.атауы}} * N_n + V_{\text{н.д.атауы}} * N_d} \quad (7)$$

мұнда,

$V_{\text{пр.атауы}}$ – өңірде өндірілген азық-түлік атауларының тобына жататын азық-түлік атауларының көлемі;

$V_{\text{н.р.атауы}}$ – бір қызметкердің тұтыну үшін азық-түлік атауларының тобына жататын ресми қажетті азық-түлік көлемі;

N_p – өңірде жұмыс істейтіндердің саны;

$V_{\text{н.п.атауы}}$ – бір зейнеткердің тұтыну үшін азық-түлік атауларының тобына жататын ресми қажетті азық-түлік көлемі;

N_n – өңірдегі зейнеткерлердің саны;

$V_{\text{н.д.атауы}}$ – бір баланың тұтынуы үшін азық-түлік атауларының тобына жататын ресми қажетті азық-түлік көлемі;

N_d – өңірдегі балалар саны.

Аймаққа әкелінетін азық-түлік коэффициенті (K_v) атаулардың топтары бойынша азық-түлікті өңірлік әкелу коэффициенттері сомасының орташа мәні ретінде (8) болады (9):

$$K_v = (K_{\text{нан}} + K_{\text{картошка}} + K_{\text{көкөніс}} + K_{\text{жеміс}} + K_{\text{қант}} + K_{\text{ет}} + K_{\text{балық}} + K_{\text{сүт}} + K_{\text{жұмыртқа}} + K_{\text{май}} + K_{\text{басқалары}}) / 11 \quad (8)$$

$$K = \frac{V_3 - V_6}{V_3 - V_6 + V_{nn}} \quad (9)$$

мұнда,

V_v – өңірден әкелілген азық-түлік атауларының тобына жататын азық-түлік көлемі;

V_3 – өңірге әкелінген азық-түлік тауарларының тобына жататын азық-түлік көлемі;

V_{nn} – өңірде өндірілген азық-түлік тауарларының тобына жататын азық-түлік көлемі.

Көрсеткіштердің ұсынылған жүйесін қолдану айтарлықтай талдау жұмысын талап ететінін атап өту қажет. Осы әдістемені пайдалану схемасымен бірге өңірлер үшін қажетті статистикалық ақпараттың болмауы белгілі бір коэффициенттерді есептеудің тиімді болуы сияқты бірқатар шектеулерге ие. Біздің ойымызша, азық-түлік қауіпсіздігін талдау үшін Д.Г. Оловяниковтың аймақтық азық-түлік қауіпсіздігі дәрежесін кешенді бағалау әдістемесін қолданған пайдалы [2].

ӨӨБК барлық қосылатын интегралдық көрсеткіштің сапалы жағынан өлшенген азық-түлік қауіпсіздігінің негізгі критерийлерін бағалау сомасы ретінде табылады (10):

$$\text{ӨӨБК} = \Phi + \Xi + D + K \quad (10)$$

мұнда,

Φ – физикалық қол жетімділік;

Ξ – экономикалық қол жетімділік;

D – азық-түлікті тұтынудың жеткіліктілігі;

K – азық-түлік сапасы.

Азық-түліктің физикалық қолжетімділігі төлем қабілеттілігіне сәйкес келетін көлемде және ассортиментте тұтыну орындарына азық-түліктің үздіксіз түсуін болжайды. Әдістемеге сәйкес, азық-түліктің физикалық қол жетімділігі азық-түлік тауарлары мен шикізатының экспортының және азық-түлік тауарлары мен шикізаттарының импортының өңірде оларды өндіру үшін арақатынасы ретінде есептелетін азық-түлік импортын жабу коэффициенті (K_n) арқылы көрсетіледі(11):

$$K_n = \frac{V_{\text{тауарды экспорттау}}}{V_{\text{тауарды импорттау}}} \quad (11)$$

Физикалық қол жетімділік деңгейін бағалау критерийлері төмендегі кестеде көрсетілген.

1-кесте. Азық-түліктің физикалық қол жетімділік деңгейін бағалау критерийлері

Өлшемдер	Деңгейі			
	Жоғары	Қолжетімді	Төмен	Қолжетімсіз
Өзін-өзі қамтамасыз ету коэффициенті (Кс)	1.00	0.75-0.99	0.50-0.74	0.50-ден төмен
Азық-түлік импортын жабу коэффициенті (Кп)	1.00	0.75-0.99	0.30-0.75	0.30-дан төмен

2. Азық-түліктің экономикалық қолжетімділігі баға мен табыстың қалыптасқан деңгейі кезінде халықтың әртүрлі әлеуметтік топтары арасында азық-түлік тауарларының бөлінуін сипаттайды. Экономикалық қолжетімділік мынадай коэффициенттер негізінде анықталады:

– күнкөріс минимумынан төмен ақшалай табыстары бар халықтың үлесін көрсететін және халықтың жалпы санына кедейлік шегі деңгейіндегі табысы бар халық санының қатынасы ретінде есептелетін кедейлік коэффициенті (К_б) (12):

$$K_b = \frac{\text{күнкөріс_минимумының_төмен}}{\text{халықтың_жалпы_саны}} \quad (12)$$

– өңір халқының табыстарын сатып алу қабілетінің коэффициенті – ең төменгі күнкөріс деңгейі мен орташа айлық табыстың арақатынасы (13):

$$K_d = \frac{\text{күнкөріс_минимумының_шамасы}}{\text{жан_басына_шаққандағы_табыстың_шамасы}} \quad (13)$$

– халықтың кіріс деңгейі бойынша бөлінуінің біркелкі еместігінің дәрежесін сипаттайтын кірістер шоғырлану коэффициенті (К_{Дж}) (Джини индексі) (14):

$$K_{Дж} = 1 - \sum_{i=1}^n (L_i - L_{i-1})(S_{i-1} + S_i), \quad (14)$$

мұнда,

L_i, L_{i-1} – i -интервалдағы халықтың үлесі;

S_i, S_{i-1} – жиынтық табыстың үлесі (i -интервалдың басында және аяғында).

Осы коэффициенттерді есептеу нәтижесінде экономикалық қолжетімділік деңгейі анықталады (2-кесте).

2-кесте. Азық-түліктің экономикалық қолжетімділік деңгейін бағалау критерийлері

Өлшемдер	Деңгейі			
	Жоғары	Қолжетімді	Төмен	Қолжетімсіз
Кедейлік коэффициенті (К _б)	0	0-0.10	0.11-0.20	0.20-дан жоғары
Өңір халқы табысының сатып алу қабілетінің коэффициенті (К _қ)	0.07-ге дейін	0.08-0.20	0.21-0.70	0.70-тен жоғары
Кірістердің шоғырлану коэффициенті (К _{дж}) (индексі Джини)	0-0.10	0.11-0.30	0.31-0.50	0.50-ден жоғары

3. Азық-түлікті тұтынудың жеткіліктілігі халықтың медициналық нормалар бойынша ең аз қажетті азық-түлік өнімдерінің белгілі бір жиынтығын тұтынуын болжайды. Тұтыну жеткіліктілігі:

– дағдарыстың мәнін ескере отырып, адамның нақты күндізгі рационның құрайтын өнімдердің калориялығымен өлшенетін жеткіліктілік коэффициенті (калориялылық) (Кк) арқылы;

– аймақ халқы үшін маңызды ет, сүт, балық, көкөніс өнімдерін тұтынудың ұсынылатын медициналық нормаларынан ауытқу шамасын сипаттайтын тамақтану құрылымының коэффициенті (диета) (Кр). Соңғы бағалау коэффициенттердің орташа мәні бойынша жүзеге асырылады.

Осы коэффициенттерді есептеу нәтижесінде азық-түліктің жеткіліктілік деңгейі анықталады (3-кесте).

3-кесте. Азық-түліктің жеткіліктілік деңгейін бағалау критерийлері

Өлшемдер	Деңгейі			
	Жоғары	Қолжетімді	Төмен	Қолжетімсіз
Жеткіліктілік коэффициенті (калориялық) (Кк)	3050-ден жоғары	2150-3050	1520-2150	1520-дан төмен
Тамақтану құрылымының коэффициенті (рациона) (Кр)	0-ден жоғары	(-15)-0	(-30) – (-15)	-30-дан төмен

4. Әдістемеге сәйкес азық-түлік сапасы жарамсыз өнімнің үлесі (ет, сүт, балық) арқылы өлшенетін сапа коэффициенті бойынша бағаланады. Түпкілікті бағалау көрсеткіштердің орташа мәні бойынша жүргізіледі. Аймақтағы азық-түлік сапасы деңгейінің критерийлері 4-кестеде көрсетілген.

4-кесте. Азық-түлік сапасының деңгейін бағалау критерийлері

Өлшемдер	Деңгейі			
	Жоғары	Қолжетімді	Төмен	Қолжетімсіз
Сапа коэффициенті (Кч)	0	0.10	0.10-0.20	0.20-дан жоғары

Әдістемеге сәйкес жоғарыда ұсынылған әрбір өлшемнің белгілі бір деңгейі бар: 1 (жоғары), 2 (рұқсат етілетін), 3 (төмен), 4 (рұқсат етілмейтін төмен). Есептеу нәтижесінде бағалау критерийлері бойынша негізгі

көрсеткіштер мәндерінің динамикасының жиынтық кестесі қалыптастырылады (5-кесте).

Осылайша, өлшемдердің жетілдірілген жиынтығы өңірдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейін неғұрлым мазмұнды және сандық сипаттауға мүмкіндік береді. Аймақтың азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуді бағалау нәтижесінде анықталған әдістемеге сәйкес жүргізу орынды, оған сәйкес өңірлік азық-түлік қауіпсіздігі дәрежесі негізгі өлшемдер бойынша балдық бағалар сомасы ретінде айқындалады (15):

$$\text{СРПБ} = \Phi + \Xi + \text{Д} + \text{К} + \text{У}, \quad (15)$$

5-кесте. Бағалау өлшемдері бойынша негізгі көрсеткіштер мәндерінің серпіні

Өлшем	Көрсеткіші	Көрсеткіштің мәні			Өлшем деңгейі		
		Жыл	Жыл	Жыл	Жыл	Жыл	Жыл
Ф	К _с				Төмен	Төмен	Төмен
	К _п						
Ξ	К _б				Жол берілмейтін	Жол берілмейтін	Төмен
	К _д						
	К _{дж}						
Д	К _к				Төмен	Жоғары	Рұқсат етілген
	К _р						
К	К _ч				Жол берілмейтін	Төмен	Төмен

мұнда,

Ф – физикалық қол жетімділік;

Ξ – экономикалық қол жетімділік;

Д – азық-түлікті тұтынудың жеткіліктілігі;

К – азық-түлік сапасы;

У – азық-түлік жүйесінің тұрақтылығы

Әрбір өлшемнің белгілі бір деңгейі бар: 1 – жоғары (өңір өзін өзі өндіретін өніммен толық қамтамасыз етеді, импорт үлесі 10-15%-дан аспайды); 2 – рұқсат етілген (өңір өзін өзі өндіретін өніммен қамтамасыз етеді, импортпен қатар 30%-дан аспайтын); 3 – төмен (өңір өзін өзі өндіретін өніммен жартылай қамтамасыз етеді, қалғаны импорттық өнімге тиесілі); 4 – жол берілмейтін төмен (өңір өзін өзі өндіретін өніммен қамтамасыз етеді, алайда импорт үлесі 50%-дан асады). Осы деңгейлерді жинақтай отырып, өңірлік азық-түлік қауіпсіздігі дәрежесінің интегралдық бағасын анықтаймыз. Олардың ішінде көрсеткіштің жоғары деңгейі ең төменгі балл санын құрайды – 15, рұқсат етілген – 16-дан 30-ға дейін, төмен – 31-ден 45-ке дейін, ал жол берілмейтін төмен – 44-тен 60-қа дейін.

Ұсынылған әдістемелік құрал нәтижесінде осы деңгейді қалыптастыратын әртүрлі аспектілерді ескере отырып, өңірдің қауіпсіздігін қамтамасыз ету деңгейін бағалауға кешенді тәсіл қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Республикада көкөністің негізгі тұтынушысы халық болып табылады. 2019 жылы жан басына шаққандағы тұтыну: картоп – 112 кг, көкөніс және бақша өнімдері – 198 кг; жемістер мен жидектер-жылына 54 кг.

АӨК дамытудың 2017-2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына сәйкес жүгерінің егіс алқабын кеңейту қажет. ҚР АӨК жүгері өсіру мәселелерінде қарастыратын болсақ, онда негізгі шығындарының есебі келтірілген және жүгері өндірісін ынталандыру жолымен нормативтер негізделген (6-кесте).

Даму фазалары бойынша суармалы суға жүгері өсімдіктерінің биологиялық қажеттілігін қанағаттандыратын суарудың оңтайлы нормасы

6-кесте. 1 тонна жүгері шығысының жиынын есептеу

Шығындар бабының атауы	Өлшемі	Бағасы, тенге	1 га шығыс	1 га тенге шығысы	100 га тенге шығысы
Еңбек төлемі	адам/сағ	700,00	72,50	50 750,00	5 075 000,00
Тұқымдар, егіс бірліктерінде	п.е.	50 134,00	1,00	50 134,00	5 013 400,00
Жанар-жағармай материалдары, оның ішінде:	л	156,93	160,80	25 235,00	2 523 500,00
Дизель отыны	л	156,10	150,00	23 415,00	2 341 500,00
Бензин	л	140,00	8,00	1 120,00	112 000,00
Дизель майы	л	250,00	2,80	700,00	70 000,00
Минералды тыңайтқыштар	кг	64,47	598,88	38 607,02	3 860 702,00
Нитроаммофоска	кг	72,75	200,00	14 550,00	1 455 000,00
Монокалийфосфат	кг	307,50	25,00	7 687,50	768 750,00
Аммиак селитрасы	кг	35,00	350,00	12 250,00	1 225 000,00
Мастер 13:40:13	кг	104,00	10,38	1 079,52	107 952,00
Мастер N РК 20.20.20	кг	128,00	7,50	960,00	96 000,00
БрексилМикс	кг	620,00	1,00	620,00	62 000,00
Плантафол 30+10+10	кг	292,00	5,00	1 460,00	146 000,00
Гербицидтер, улы химикаттар	л	4 087,90	3,90	15 942,80	1 594 280,00
Элюмис	л	3 100,00	2,00	6 200,00	620 000,00
МайстерПауэр	л	4 350,00	1,50	6 525,00	652 500,00
ДецисЭксперт	л	9 100,00	0,20	1 820,00	182 000,00
Каратэ	л	6 989,00	0,20	1 397,80	139 780,00
Амортизация				11 000,00	1 100 000,00
Ағымдағы жөндеу				8 500,00	850 000,00
Көлік қызметтері				46 809,00	4 680 900,00
Тыңайтқыштар мен гербицидтерді тасымалдау				2 192,00	219 200,00
Дизель отынын				617,00	61 700,00

тасымалдау					
Комбайндау қызметтері				18 000,00	1 800 000,00
Жүгеріні жеткізу				26 000,00	2 600 000,00
Электр энергиясы				2 250,00	225 000,00
Суару суы	м ³	29,70	600,00	17 820,00	1 782 000,00
Сактандыру төлемдері				2 200,00	220 000,00
Әкімшілік шығындар				22 650,00	2 265 000,00
Өзге әкімшілік шығыстар				3 000,00	300 000,00
Әкімшілік персоналдың жалақысы				17 700,00	1 770 000,00
Мүлік салығы				500,00	50 000,00
Жер салығы				500,00	50 000,00
Көлік салығы				500,00	50 000,00
Банк қызметтері				450,00	45 000,00
Шығыстар жиыны				291 897,82	29 189 782,00
1 тонна жүгері шығысының жиыны, өнімділігі 58,0 ц / га				50 327,21	

Алматы аймағы бойынша: Дәнді өсіруге арналған Калькуляция: Алаңы – 100,00 га, 1 га өнімділігі – 58,00 ц/га, ылғалдылығы 20,00%. Іріктеліп алынды және қайталама тұздандудың ықтимал процесін төмендететін нормалар ескерілді [3].

1 га егістікке және өнім бірлігіне арналған шығындардың баптары бойынша нормативтік базаны есептеу негіздемесі).

Табиғи көрсеткіштерді (тұқым себу, тыңайтқыш енгізу нормалары, жанар-жағар май материалдарының шығыны, суару суының шығыны және т.б.) әзірлеу кезінде негіз қалаушы нормативтер ретінде ғылыми-зерттеу мекемелерінің ұсыныстары мен ауыл шаруашылығын жүргізу жүйесі бойынша ұсынымдар, сондай-ақ практикада пайдаланылатын мынадай ғылыми әзірлемелер мен ұсынымдар алынды:

1. Ауыл шаруашылығы дақылдарының түрлері және елдің аймақтары, шаруашылық жүргізу нысандары бойынша өсімдік шаруашылығы өніміне тікелей өндірістік шығындардың ғылыми негізделген нормативтері;

2. Алматы облысында жүгері астыққа өсіру жөніндегі технологиялық карталар (технологиялық карталардың орташаланған жобалары).

Еңбек шығындарын есептеу және төлем шығындары. 2019 жылға дейінгі кезеңге арналған механикаландырылған және басқа да жұмыстарға еңбекақы төлеудің орташа мөлшері айлық жалақының ең төменгі деңгейінің қалыптасқан және болжамды жоғарылауына байланысты, оның деңгейі мен инфляциясын көтерудің болжамды түзетуімен анықталды.

Мысалы, жүгері өңдеуге арналған калькуляцияны келтірейік (7-кесте):

7-кесте. Жүгеріні кептіруге арналған шығыстарды талдау

Атауы	Өлшем бірлігі	Сома	1 тн жүгері шығысының нормасы	ҚҚС-сыз баға
1 т газ шығыны	м ³	1 218,40	40,00	30,46
Эл шығыны. 1т-ке эн	квт	78,50	5,00	15,70
1 т жалақысы	тенге	505,00		
Әлеу.төлем на 1 т	тенге	50,50		
1 тоннаға арналған өзгелері	тенге	81,00		
1 тоннаға тозу	тенге	72,00		
1 тонна кептіруге арналған шығындар жиыны	тенге	2 005,40		
Түскен жүгерінің ылғалдылығы		%		25,00
Кептіруден кейінгі ылғалдылық		%		14,00
Қашықтағы ылғалдың көлемі		кг		110,00
25 ылғалдылығы кезіндегі жүгері бағасы, %		тг/тн		50 327,21
Кебу сомасы		тг		4 694,80
Кептіруге жұмсалған шығындарды есепке алғанда 14% жүгері дәнінің бағасы. Сақтау және тасымалдау есебімен жүгері дәнінің бағасы		тг		57 027,41
		тг		700000,00

Демек, тракторшы-машинист үшін технологиялық жұмыс түрлері және Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру бойынша мөлшерлемелер арттыру коэффициенттерін қолдану – 2, ал ат-қол жұмыстарына – 1,4. Анықтаймыз айлық жалақысын тракторист-машинист – 90 000 теңге (45 000 x 2); басқа қызметкерлердің өсімдік шаруашылығы – 150 000 теңге (107 145 теңге x 1,4).

Есептерге сүйене отырып механикаландырылған жұмыстардағы тарифтік мөлшерлеме 3600 теңгені (90000 : 25 күн), сағаттық тарифтік мөлшерлеме – 514 теңгені (3600 : 7 сағат); есептеулері бар сағаттық тарифтік мөлшерлеме (әлеуметтік салық, әлеуметтік сақтандыру) – 700 теңгені құрайды.

1 га жүгері егісіне есептелген еңбек шығындарына және адам төлемінің тарифтік мөлшерлемесіне сүйене отырып, есептелген төлем мөлшерін анықтаймыз. Мысалы, жүгері өсірудің 1 га еңбек шығыны 4,8 адам-сағатты құрайды, адам-сағат – 725,0 теңге, демек, 1 га еңбекақы мөлшері 50750 құрайды.

1 га жанар-жағар май материалдарының орташаланған шығысы жүгері егістіктерінде агротехникалық іс-шараларды жүргізуге және тәжірибелік-эксперименттік шаруашылықтардағы Шығыс көрсеткіштері бар шығындар баптарына және қолда бар техниканың тозуын және прогрессивті технологияны енгізуді ескере отырып айқындалған.

Жанар-жағармай материалдары бағасының тұрақты өсу үрдісі бар. 1ц жанар-жағар май материалдарының кешенді бағасы мынадай ретпен есептелген: жанар-жағар май материалдарының құрылымында дизель отыны – 94%, дизель майы – 6% құрайды; инфляция қарқынын ескере отырып, 1кг дизель отынының құны, жұмыстарды жүргізу кезінде шаруашылық жүргізуші субъектілерге дейін жеткізу шығындары 150,0 теңгені құрайды 1 л дизель майының құны 250 теңгені құрайды.

ЖЖМ шығыны мен кешенді баға негізінде жүгеріні өсірудің 1 гектарына ЖЖМ шығындарын анықтаймыз. Мысалы, жүгеріні өсіруге арналған ЖЖМ шығыны 160,8 л құрайды, кешенді бағасы 1 л – 156,0 теңге, демек жанар-жағар май материалдары бабы бойынша шығындар 25 235 теңге мөлшерінде анықталады.

Минералды тыңайтқыштарды қолданбау жүгері дәнін өндірудің өсуі, ағымдағы және ұзақ мерзімді инвестициялардың тез өтелуі мүмкін емес.

Перспективаға есептелген нормативтерде топырақты есепке ала отырып, облыс бойынша тыңайтқыштарды енгізудің оңтайлы мөлшері ескерілді, мысалы, ашық қоңыр топырақтағы жүгеріге минералдық тыңайтқыштардың жұмыс істеп тұрған затқа қайта есептегенде): азот – 60–65 кг, фосфор – 55-60 кг, калий – 40-45 кг құрайды. Демек, топырақтық айырмашылыққа, жүгеріні дәнге өсіруге және жоспарлауға сүйене отырып, минералдық тыңайтқыштарды енгізу мөлшері белгіленді.

Органикалық тыңайтқыштардың орташа құны 1 га егіске – сүрлемдік жүгері – 1500 теңге, дәндік жүгері – 1900 теңге есебінде қабылданды.

Осы бағаларды есептеу үшін пайдалана отырып, дәнді жүгері бойынша 1 га егіске арналған минералды тыңайтқыштарға арналған шығындар анықталды. 1 га егіске есептелген өсімдіктерді қорғаудың орташа бағасы теңгемен: жүгері – 5600 теңге.

Нәтижелер мен талқылаулар. Амортизациялық аударымдар мынадай ретпен анықталды: тракторлардың, комбайндардың және басқа да ауыл шаруашылығы техникасының құны, оларды пайдаланудың нормативтік мерзімдері. Осы көрсеткіштерді негізге ала отырып, жылдық амортизациялық аударымдар анықталды, олар орындалған жұмыстардың көлемі бойынша бөлінді (шартты эталондық және физикалық гектарлар), амортизациялық аударымдардың мынадай шекті нормалары пайдаланылды: 1 га 11000 теңге. 1 га егуге және жаңа техникаға ауыстыруды есепке ала отырып, нақты шығындар есепке алынды.

Мысалы, 1000 шартты эталондық гектарға ағымдағы жөндеудің еңбек сыйымдылығы (шартты. этал. «ДОН-1500» астық комбайнына 230 адам-сағат (адам-сағат), бір жыл ішінде 50 адам-сағат сақтағанда орнатылды. «ДОН-1500» комбайнын ағымдағы жөндеуге 14060 теңге, сақтауға 6140 теңге, маусымдық өңдеу кезінде 300 га, 1 га шығындар 46,9 мың теңгені, техникалық қызмет көрсетуге 20,5 мың теңгені құрады. Әрбір ауыл шаруашылығы машинасында ағымдағы жөндеу және техникалық қызмет көрсету құнын және келтірілген технологиялық процестерге олардың қатысу үлесін анықтай отырып, жүгеріні өңдеу бойынша шығындар құнымен анықталды. Техника қымбаттауының нақты шығындарын ескере отырып, техниканы жөндеуге ағымдағы шығындар есепке алынды [4].

Өндіріс көлемі, құрылымы, көлік құралдарымен қамтамасыз ету бойынша бұл шаруашылықтар өте ұқсас [5].

Өсімдік шаруашылығындағы көлік қызметтері-бұл тұқымдарды егу агрегаттарына, тыңайтқыштарға және гербицидтерге жеткізу, астықты астық ағымына және АҚК-ға дейін жеткізу. Нормативтерді есептеу үшін орташа ара қашықтық танаптарға дейін 10 км, жақын жеткізу пунктіне дейін (егіннің егістігінен тура алып кету) – 30 км. қабылданды.

Өсімдік шаруашылығы өнімдерін өндіру бойынша ставкаларды арттыру коэффициенттерін пайдалана отырып – 2, ал ат-қол жұмыстарына – 1,4. Тракторист-машинистердің айлық еңбекақысын анықтаймыз – 39800 теңге (19900 x 2); өсімдік шаруашылығының басқа қызметкерлерінің айлық еңбекақысын анықтаймыз – 27800 теңге (19900 теңге x 1,4).

Қорытынды. Есептерге сүйене отырып механикаландырылған жұмыстардағы тарифтік ставка 1592 теңгені (39800 : 25 күн), сағаттық тарифтік ставка – 227 теңге (1592 : 7 сағат); есептеулері бар сағаттық тарифтік ставка 227 (әлеуметтік салық, әлеуметтік сақтандыру) – 295 теңге (227 x 130) құрайды. Тарифтік ставка басқа жұмыстарда белгіленген 1114 теңге (27860 : 25 күн); часовая тарифная ставка 159 теңге (1114 : 7) және есептеле – 207 теңге (159 теңге x 130).

Су жеткізу шығындарының негізіне республикалық бюджеттен бөлінетін 40% мөлшерінде олардың төмендеуін ескере отырып, өңірде орналасқан су шаруашылығы жүйелерінің бірқатар басқармаларының 1000 м³ суы үшін қолданыстағы бағалар алынды. 1 м³ үшін су бағасы – 29,7 теңге. Су шығыны мен оның бағасын пайдалана отырып, 1 га жүгері себуге жұмсалған шығындар анықталды. 1 га, дәндік жүгері – 17820 теңге.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Омарова С.К. Маркетинг в агропромышленном производстве: учебное пособие / С.К. Омарова. – Алматы: Экономика, 2010. – 52 с.

2. Билялов К., Жунусов Б. Интеграция как условие перехода к рыночным отношениям в аграрном секторе / К. Билялов, Б. Жунусов // Поиск. – 2009. – № 2. – С. 180-185.

3. Егу гектарына, бір жануарға, ішкі шаруашылық және перспективалық жоспарлау, бизнес-жоспарлар мен инновациялық жобаларды әзірлеу үшін өнім бірлігіне тікелей өндірістік шығындардың нормативтері. Ауыл шаруашылығы министрлігі. «Қазақ экономика және АӨК ұйымдастыру ғылыми-зерттеу институты» ЖШС. – Алматы, 2015.

4. Ауыл шаруашылығы дақылдарының түрлері және елдің аймақтары, шаруашылық жүргізу нысандары бойынша Өсімдік шаруашылығы өніміне тікелей өндірістік шығындардың ғылыми негізделген нормативтері. – Алматы, 2018.

5. Өсімдік шаруашылығындағы сақтандыруды жүзеге асыру үшін ауыл шаруашылығы дақылдарының түрлері және оны өндіру аймақтары, шаруашылық жүргізу нысандары бойынша Өсімдік шаруашылығы өніміне тікелей өндірістік шығындардың ғылыми негізделген нормативтері ҚР АШМ, АӨК экономикасы ҒЗИ және ауылдық аумақтарды дамыту өзгерістерін ескере отырып. – Алматы, 2018.

К. Дауылбаев¹, доктор экономических наук, профессор

Л. Шындаулетова², магистрант

^{1,2} Алматинский Технологический Университет, г. Алматы, Казахстан

Проблемы анализа текущего состояния продовольственной безопасности в АПК Республики Казахстан

Аннотация. В статье проанализированы вопросы анализа современного состояния продовольственной безопасности АПК в Республике Казахстан и обеспечения экономической безопасности РК. В современных условиях развития экономики предприятия всех форм собственности и хозяйствования сталкиваются с большим количеством проблем функционирования в конкурентной рыночной среде. Отсюда главной проблемой, от решения которой зависит их финансово-экономическое положение, является повышение уровня конкурентоспособности. Данные методы оценки уровня обеспечения продовольственной безопасности АПК являются основным условием обеспечения безопасности регионов страны в специфике продовольственной безопасности. В Республике Казахстан возобновление производства урожая в разных регионах имеет государственное значение и в настоящее время является одним из самых приоритетных направлений. Одним из важнейших критериев уровня жизни человека является качество его питания, а именно количество мясных продуктов на душу населения.

Ключевые слова: экономическая безопасность, сельскохозяйственная продукция АПК, сельское хозяйство, производство зерна, продовольственная программа, промышленная безопасность в сельском хозяйстве.

K. Dauylbaev¹, Doctor of Economic Sciences, professor

L. Shyndautetova², undergraduate

^{1,2} Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

Problems of analysis of the current state of food security in the AIC of the Republic of Kazakhstan

Abstract. The article analyzes the issues of analyzing the current state of food security of the agro-industrial complex in the Republic of Kazakhstan and ensuring the economic security of the Republic of Kazakhstan. In modern conditions of economic development, enterprises of all forms of ownership and management face a large number of problems of functioning in a competitive market environment. Hence, the main problem, on the solution of which their financial and economic situation depends, is to increase the level of competitiveness. These methods assess the level of food security, agriculture is an essential condition to ensure the safety regions in the specificity of food security. In the Republic of Kazakhstan, the resumption of crop production in different regions is of national importance and is currently one of the most priority areas. One of the most important criteria for a person's standard of living is the quality of his food, namely the amount of meat products per capita

Keywords: economic security, agriculture corn products, agriculture, grain processing, food program, industrial safety in agriculture.

К.А. Есимбаева, магистрант
Каспийский общественный университет, г. Алматы, Казахстан

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЫНКА ЦЕННЫХ БУМАГ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В УСЛОВИЯХ КРИЗИСА

Аннотация. В данной статье воспроизведены результаты исследования казахстанского рынка ценных бумаг, а также его перспективы и проблемы развития. Используемые методы исследования в данной статье: использование индукции и дедукции, логический анализ и анализ научных публикаций.

Рынок ценных бумаг – на сегодняшний день особо важный финансовый инструмент, основная цель которого является перераспределение свободных денежных ресурсов между участниками рынка.

В нынешнем экономическом положении роль развития рынка ценных бумаг трудно переоценить, по причине того, что казахстанский рынок ценных бумаг неразвит. Это определено многими причинами, основная причина – это недоверие населения к финансовым институтам, причиной которой является кризис девяностых годов. Недоверие определяется тем, что физические лица не прибегают к услугам рынка ценных бумаг, а предпочитают другие пути инвестирования такие как: вложение денег в банковские депозиты, а также, инвестиции в жилую недвижимость.

Данная ситуация также обостряется рядом других факторов, одним из главным является негативная также нестабильная геополитическая обстановка, которая, к сожалению, продолжает ухудшаться.

Рынок бумаг на сегодняшний день является очень важным направлением, в данной статье подробно описаны проблемы и перспективы развития ценных бумаг отечественного и международного опыта.

Ключевые слова: казахстанский рынок ценных бумаг, Центральный Банк, инвестиции, финансы, инсайд; экономика, стагнация, геополитика, макроэкономика, облигации, доход, кризис, KASE.

Введение. В настоящее время рынок ценных бумаг Казахстана представляет одним из значимых направлений развития экономики страны, поэтому корректно оценивать его состояние на сегодняшний день, совершать прогнозы и анализ на будущее и уметь выискивать оптимальное решения для развития этого финансового инструмента является важной задачей для нас и всей страны. Без правильного функционирования рынка ценных бумаг недопустим реальный и прогрессирующий подъем экономики, рынок ценных бумаг облегчает и расширяет доступ всем субъектам экономики к получению необходимых им денежных ресурсов и сопровождает рост всей национальной экономики. Однако, потенциал этого финансового инструмента осуществлен далеко не полностью.

В условиях рыночной экономики Республик Казахстан основной задачей принято проявить особое внимание рынку ценным бумагам как од-

ним из основных финансовых инструментов. В рыночной экономике важная цель отводится ценным бумагам как инструменту аккумуляции финансовых ресурсов и их направления капитала в те сферы, которые наиболее выгоднее и прибыльнее, также было принято особое внимание инвестирование производства в отраслях, которые из ряд определенных причин испытывают хронический недостаток капиталовложений, привлечения в хозяйственный оборот временно свободных средств юридических и физических лиц [1].

Экспериментальная часть. В связи с вышеперечисленным выделяем следующие ключевые проблемы развития национального рынка ценных бумаг, которые требуют неотложного решения:

- улучшение и контроль выполнения законодательства;
- мониторинг глобального финансового кризиса в условиях развивающихся мировых рынков;
- повышение роли государства на фондовом рынке;
- проблемы защиты прав инвесторов (вкладчиков);
- отсутствие (дефицит) достаточного количества финансовых инструментов;
- манипулирование ценами на рынке ценных бумаг;
- острая необходимость в повышении инвестиционной грамотности населения.

Значение и масштабы рынка ценных бумаг очень велики, ведь его разрушение непременно ведет к спаду или разрушению экономического процесса, процесса воспроизводства в целом. Следовательно, все участники финансового рынка имеют непосредственную заинтересованность в том, чтобы рынок был правильно организован и жестко контролировался в первую очередь самым главным его участником-государством. Фондовый рынок, как и вся экономика в целом, не застрахован от спадов и других потрясений, иногда вызывающих паралич всей экономической деятельности.

Рынок ценных бумаг всегда был и будет индикатором финансово-экономического здоровья государства: резкое падение биржевых курсов служит грозным предзнаменованием общей финансовой катастрофы в стране, всякое же оживление экономики немедленно сказывается на объемах финансовых операций.

На данный момент на казахстанском фондовом рынке присутствует единственная казахстанская фондовая биржа KASE (Kazakhstan Stock Exchange) – является крупной торговой площадкой, которая обслуживает фондовый, валютный и денежные рынки. Это крупнейший акционер, который включает в себя более 70 акционеров, центральный депозитарий, а также в обращении на фондовом рынке имеются более 700 ценных бумаг, брокеры-диллеры, кастодианы, рынок деривативов, организации которые осуществляют инвестиционные активности, и другие организации.

По состоянию на 1 января 2020 года действуют 73 лицензии на осуществление деятельности на рынке ценных бумаг Республики Казахстан. В соответствии с Законом Республики Казахстан «О рынке

ценных бумаг» без лицензии осуществляет деятельность АО «Центральный депозитарий ценных бумаг» [2].

АО «Казахстанская фондовая биржа» (KASE, Биржа) информирует об основных итогах деятельности за ноябрь 2020 года.

– Совокупный объем торгов на KASE в ноябре 2020 года составил 10,2 трлн тенге и вырос относительно октября на 3,2% или на 319,5 млрд тенге.

– Значение Индекса KASE выросло на 5,3% или на 129,41 пункт до 2 586,34 пунктов.

– Капитализация рынка акций увеличилась на 2,7% или 482,3 млрд тенге и составила 18,4 трлн тенге.

– Листинг прошли 8 эмитентов негосударственных ценных бумаг, при этом ценные бумаги 2 компаний впервые были включены в официальный список Биржи.

– По состоянию на 01 декабря 2020 года в торговых списках KASE находились негосударственные ценные бумаги 460 наименований 186 эмитентов.

– По состоянию на 01 декабря 2020 года в Центральном депозитарии числилось 129 267 лицевых счетов, открытых на физические лица, что на 1 948 счетов больше, чем месяцем ранее и на 11 572 счета больше чем на начало 2020 года.

Однако, если отойти от вышеперечисленных цифр, то какая ситуация складывается на фондовом рынке на сегодняшний день в условиях коронавирусной пандемии?

Несмотря на положительный рост, на рынке в данный момент наблюдается ряд факторов, не позволяющих с теоретической точки зрения говорить об эффективности фондового рынка. Первое, это внезапное появление в начале года коронавирусной инфекции, которая внесла свои огромные последствия на мировой финансовый рынок, тем самым образуя мировой финансовый кризис 2020 года. Мировой кризис внес свои коррективы абсолютно на все секторы мирового рынка, в том числе и на фондовый рынок ценных бумаг. На фондовых рынках практически всех стран, помимо пандемии присутствовали и свои проблемы, такие, как финансовая неграмотность населения страны, низкая ликвидность, присутствие тонкой торговли, что и так вело большим потерям.

Страхи инвесторов перед распространением коронавируса привели к обвалу на рынках ценных бумаг по всему миру. Власти принимают меры для стимуляции экономики, но их недостаточно, чтобы остановить падение.

Например, рынок ценных бумаг Британии упал на 10% – это самый стремительный обвал с 1987 года. В США резко упали индексы Dow Jones и S&P 500, так же до худшего показателя с 1987-го [3].

Федеральная резервная система США и Европейский центральный банк снизили процентные ставки, но это не обнадежило инвесторов.

Падение ведущего британского индекса FTSE 100 привело к потерям в размере 160 млрд-ов фунтов. Во Франции и Германии индексы упали больше чем на 12%.

За последние недели мировые рынки потеряли больше 20% по сравнению с лучшими из своих недавних показателей, что говорит о возможном наступлении рецессии.

Что касается Казахстана, как кризис, связанный с пандемии, повлиял на прочность на казахстанский фондовый рынок ценных бумаг и всего казахстанского рынка?

По данным KASE, очень сильный удар был зафиксирован во второй половине марта 2020 года. Фондовые индексы упали на 20-30%. Упали все инструменты: акции, облигации.

Кризис, связанный пандемии, также коснулся и Центрального Банка отечественных компаний, в том числе нефтяного сектора. Но в результате коррекции многие цены отскочили до более приемлемых значений, в некоторых случаях отыграв большую часть падения.

В положительную сторону коррекции подтвердились и акции Halyk Bank также возрасли в цене бумаги Казатомпрома и Казахмыс, в связи с тем, что на сегодняшний день единственный товар, на который спрос в условиях пандемии не упал – это уран. Единственный

Также, вовремя отреагировал и казахстанский финансовый регулятор вовремя предприняв своевременные действия в отношении базовой ставки. На данный момент доходность от госбумаг Казахстана выше, чем было на начало второго квартала 2020 года. По последним данным, аукционы по облигациям Минфин РК торгуются на рынке с доходностью 11%.

В целом на фондовом рынке наблюдается восстановление котировок. Еще во 2 квартале 2020 года индекс KASE уменьшился до 2008,4 пункта, то в 4 квартале 2020 года этот показатель вырос до 2587,7 пункта.

Снижение котировок на фондовом рынке Казахстана привело к росту торгов в Казахстане, так и на мировых рынках. К примеру, еще в начале года объем торгов на фондовом рынке KASE составлял 8,6 трлн тенге, во втором квартале в апреле месяце он вырос до 13 трлн тенге, а в конце 3 квартала в августе месяце объем торгов сравнялся с начальным показателем достигнув 8,4 трлн тенге.

В целом за 8 месяцев 2020 года объем торгов составил 71,1 трлн тенге. Хочется отметить, что одним из ведущих условий успешного и быстрого развития ликвидного фондового рынка является то, что было зарегистрировано активное участие розничных инвесторов на фондовом рынке [4].

Результаты и обсуждения. Для анализа казахстанского рынка ценных бумаг, а также его перспектив и проблем, были использованы данные из казахстанской фондовой биржи и американской фондовой биржи NASDAQ (National Association of Securities Dealers Automated Quotation).

Пандемия коронавируса положительно сказалась на этом моменте – на начало июля 2020 года в Центральном депозитарии ценных бумаг KASE было зарегистрировано 122,4 тыс. счетов физических лиц, что на 4% больше по сравнению с началом года (117,7 тыс. счетов). Основными причинами этому стали существенное снижение рыночных цен на акции, так и ввод в стране карантина и ограничительных мер, что сподвигло казахстанцев искать альтернативные источники дохода. В число таких источников заработка вошел и фондовый рынок.

Основным триггером этому стало проведение IPO крупных квазигосударственных компаний таких как: «КазТрансОйл», КЕГОС и «Казатомпром». Помимо роста численности счетов физических лиц в Центральном депозитарии ценных бумаг KASE, наблюдается повышенная активность физических лиц в участии в торгах. По итогам семи месяцев 2020 года доля физических лиц на вторичном рынке акций составила 55,4% [2].

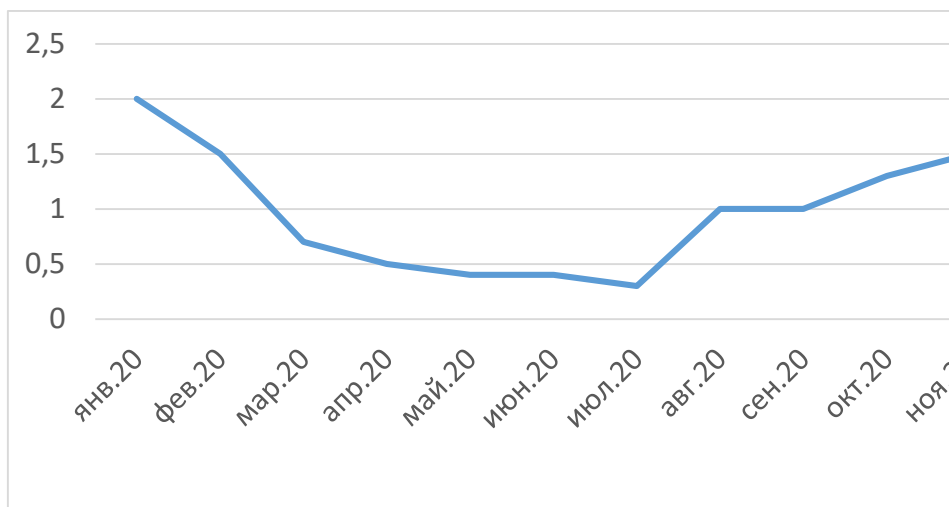

Рисунок 1. Состояние рынка ценных бумаг Республики Казахстан

Основными перспективами развития рынка ценных бумаг на нынешнем этапе являются [5]:

- повышение уровня организованности и усиление государственного контроля;
- интернационализация и глобализация рынка;
- взаимодействие с другими рынками капитала.

Создание полной законодательной и другой нормативной базы функционирования фондового рынка.

Положительным моментом в развитии рынка ценных бумаг стало решение Правительства РК о выводе ценных бумаг национальных компаний на фондовый рынок. Реализованы меры по развитию производных ценных бумаг, стимулированию производных инструментов на долговые обязательства.

Расширины рейтинги для определения требований к порядку инвестирования пенсионных активов. Все разрешенные условия сделок на рынке ценных бумаг в Казахстане позволяют в условиях серьезного финансового кризиса с негативным воздействием на сектор экономики, а также сохранить определенные уровни капитализации, что очень важно для выживания рынка ценных бумаг в условиях кризиса.

Заключение. Рынок ценных бумаг Казахстана на сегодняшний день растет медленно но верно. Для повышения эффективности рынка ценных бумаг и в целом финансового рынка безусловно необходим зарубежный

опыт во всем. И для Казахстана наиболее близкая модель – европейская модель.

Одним из условий повышения уровня и активности ценных бумаг и акций, необходимо повысить минимальный уровень уставного капитала [6].

Кризис вызванный пандемией, поспособствовал изменению отношения жителей Казахстана к ценным бумагам. Случившаяся коронавирусная пандемия ясно дала понять жителям Казахстана да и в целом всему миру, что необходимо рационально управлять своими денежными средствами, и обратить внимание на рынок ценных бумаг. Анализ показал, что казахстанцы все больше и больше начали интересоваться рынком ценных бумаг, инвестировать в фондовый рынок. Возникшая ситуация создала довольно уникальные возможности приобрести по низким ценам акции, облигации и другие ценные бумаги привлекательных компаний и начать формировать свой личный портфель ценных бумаг.

Безусловно, казахстанскому рынку ценных бумаг есть куда расти, и на практике становится ясно, что данный финансовый сектор ожидает новые вызовы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Предложения по развитию рынка ценных бумаг для Агентства Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка. Январь, 2020
2. Агентство Республики Казахстан по регулированию и развитию финансового рынка. [https://finreg.kz/Официальный интернет-ресурсы](https://finreg.kz/Официальный_интернет-ресурсы)
3. World Development Indicators // The World Bank, 2016. – P. 318-325.
4. Финансовое положение Группы Всемирного банка. Annual Reports 2020 <https://www.worldbank.org/en/about/annual-report/world-bank-group-downloads>
5. Джолдасбеков А.М. Этапы развития казахстанского законодательства о рынке ценных бумаг и эволюция его регулирования. KASE Talks. March 29, 2018.
6. Развитие фондового рынка. План совместных действий Правительства Республики Казахстан и Национального Банка Республики Казахстан по развитию национального фондового рынка на 2018-2021 гг.

Қ.А. Есімбаева, магистрант

Каспий қоғамдық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Дағдарыс кезеңіндегі Қазақстан Республикасының бағалы қағаздар нарығының даму мәселелері

Түйіндеме. Бұл мақалада қазақстандық бағалы қағаздар нарығын, сондай-ақ оның келешегі мен даму проблемаларын зерттеу нәтижелері келтірілген.

Осы мақалада қолданылған зерттеу әдістері: индукция мен дедукцияны қолдану, ғылыми басылымдарды логикалық талдау және талдау. Бағалы қағаздар нарығы қазіргі кезде ерекше маңызды қаржы құралы болып табылады, оның басты мақсаты нарыққа қатысушылар арасында бос ақша ресурстарын қайта бөлу болып табылады.

Қазіргі таңда бағалы қағаздар нарығы еліміздің экономикасының дамуының ең маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Бағалы қағаздар нарығы экономиканың барлық субъектілеріне қажетті ресурстарға қол жеткізуін жеңілдетеді және кеңейтеді. Сондықтан оның ары қарай қызмет етуінесіз экономиканың айтарлықтай көтерілуі күмәнді. Макроэкономикалық болжамдарға арқа сүйей отырып, біз дүниежүзілік қаржы нарығына сеніммен қараймыз және де Қазақстан нарығы аса ерекшелік емес.

Қазіргі экономикалық жағдайда бағалы қағаздар нарығының даму рөлін бағалау қиын, себебі қазақстандық бағалы қағаздар нарығы дамымаған. Бұл көптеген себептермен анықталады, басты себебі халықтың қаржы институттарына деген сенімсіздігі, оның себебі тоқсаныншы жылдардағы дағдарыс болып табылады. Сенімсіздік жеке тұлғалардың бағалы қағаздар нарығының қызметтерін пайдаланбай, инвестициялаудың басқа тәсілдерін қолданады, мысалы, ақшаны банктік депозиттерге салу, сондай-ақ тұрғын үй жылжымайтын мүлікке инвестиция салуды қалайтындығымен анықталады.

Бұл жағдайды басқа да бірқатар факторлар шиеленістіреді, олардың бастысы – жағымсыз және тұрақсыз геосаяси жағдай, өкінішке орай, нашарлай береді. Бағалы қағаздар нарығы бүгінде өте маңызды бағыт болып табылады, бұл мақалада отандық және халықаралық тәжірибенің бағалы қағаздарының проблемалары мен даму перспективалары егжей-тегжейлі сипатталған.

Түйінді сөздер: қазақстандық бағалы қағаздар нарығы, Орталық банк, инвестициялар, қаржы, инсайдер; экономика, тоқырау, геосаясат, макроэкономика, облигациялар, табыс, дағдарыс, KASE.

К.А. Yessimbayeva, undergraduate
Caspian Public University, Almaty, Kazakhstan

Problems of the development of the securities market of the Republic of Kazakhstan during the crisis

Abstract. This article reproduces the results of the study of the Kazakhstani securities market, as well as its prospects and development problems.

The research methods used in this article: the use of induction and deduction, logical analysis and analysis of scientific publications. The securities market is today a particularly important financial instrument, the main purpose of which is the redistribution of free money resources between market participants.

In the current economic situation, the role of the development of the securities market is difficult to overestimate, due to the fact that the Kazakhstani securities market is undeveloped. This is determined by many reasons, the main reason is the distrust of the population in financial institutions, the cause of which is the crisis of the nineties. Mistrust is determined by the fact that individuals do not use the services of the securities market, but prefer other ways of investing, such as investing money in bank deposits, as well as investing in residential real estate.

This situation is also exacerbated by a number of other factors, one of the main is the negative and unstable geopolitical situation, which, unfortunately, continues to deteriorate. The securities market today is a very important area, this article describes in detail the problems and prospects for the development of securities of domestic and international experience.

Keywords: Kazakhstani securities market, Central Bank, investments, finance, insider; economy, stagnation, geopolitics, macroeconomics, bonds, income, crisis, KASE.

**K.G. Sadvakassova¹, D. Jamshidi²,
A.Z. Nurmagambetova³, G.E. Kassenva⁴**

^{1, 3, 4}al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan, Almaty

²University of Nizwa, Nizwa, Oman

ISLAMIC AIRCRAFT FINANCING: THEORY, STRUCTURE AND PRACTICE

Abstract. The article considers the concept with Islamic Finance and airlines. Aviation companies in Muslim countries actively use Islamic banking. The paradigm of Islamic Economics and Finance is based on financing the real sector of the economy and transactions with real assets that already exist at the time of conclusion of the contract, as well as the absence of uncertainty and loan interest. Therefore, if the share of Islamic financial transactions in the market increases, there will be fewer speculative transactions and more contracts that create real value for the economy. Conventional Finance includes elements (interest and risk) that are prohibited by Sharia law. The scientific and practical significance of the article is aimed at creating a theory based on data on crisis management in Islam, as well as identifying strategies used by leaders in the process of crisis management in aviation companies. The methodological basis of the research are mixed methods – an approach to research that involves the collection of both quantitative and qualitative data, the integration of two forms of data and the use of various constructs, which may include philosophical assumptions and theoretical frameworks.

Keywords: islamic finance, airlines, financing, foreign experience, instruments.

Introduction. In my research, I would like to talk about Islamic Finance and how it can be interconnected with the aviation industry. Let me start with the definition of Islamic Finance, the modern scholar Hasanuz Zaman (2011:15) defined the Islamic economy as follows: "The Islamic economy is based on the principles of Sharia knowledge and its application, aimed at preventing injustice in the production and distribution of material resources in order to meet human needs and allow them to best fulfill their obligations to Allah." As a result, the development of Islamic Finance contributes to the development of the country's financial system as a whole. The development of the financial sector has a positive effect on economic growth, which was noted in studies of the 2010s and 2015s (Robinson et al., 2016:56).

If empirical work based on cross – country analysis was mainly devoted to the identification of positive correlation between financial system and economic growth (Gertler et al., 2011:240), the theoretical works suggested specific mechanisms of influence of the first indicator by the second (Bencivenga et al., 2011:112). According to these studies, developed financial markets perform several important functions: they allow you to include small savings in the accumulation process, having a direct impact on the savings rate, contribute to a more efficient distribution of capital, partially help solve the problem of unfa-

avorable selection that occurs when choosing between projects, and provide investors with the opportunity to diversify risks by investing in several projects. In addition, the development of the financial system depends on the intensity of research and development, the scale of innovative activity of entrepreneurs, which directly affects the total factor productivity (King, Levine, 2003:213). All this, of course, affects the rate of economic growth. Most Sharia compliant aircraft finance transactions are structured using an Ijara. This is a form of lease pursuant to which the owner of the aircraft transfers the legal right to use and derive profit from the aircraft to another person for an agreed period and agreed rent. An Ijara can be combined with sale and purchase undertakings between lessor to lessee to create a product akin to a finance lease (an Ijara wa iqtina).

We have an expression from Zingales (2018:37) nonetheless an Ijara is different from a conventional lease. The requirements of Sharia challenge the traditional allocation of risk and responsibility between lessor and lessee in an aircraft lease transaction. For example, in an Ijara as the ownership of the aircraft is not transferred, the liabilities of the ownership of the aircraft remain with the lessor. As a consequence, in an aircraft Ijara it is usually the lessor rather than the lessee who is expressed to remain responsible for the performance of major maintenance and structural repair and for obtaining hull insurance. Similarly, if the aircraft suffers a total loss then no further rent is due from the lessee. Certain scholars take the view that rent should also cease where an aircraft suffers damage not amounting to a total loss if the aircraft is taken out of service as a result.

Literature Review. Significantly, there is a lot of controversy and debate about the performance of faith-based investments compared to their conventional counterparts. Recently, Sharia-compliant investments, which are an aspect of ethical and “limited” funding, have been the subject of a growing body of empirical research for a number of reasons:

(i) The growing debate, fueled by modern financial theory that sharia-compliant indices are riskier than their conventional counterparts due to lack of diversification (Albaity and Ahmad, 2008:388);

(ii) the assumption that belief-based ethical (Islamic) indices are more profitable than their counterparts due to the fact that they pass non-financial selection criteria (Atta-Alla, 2012:319).

Among previous studies on Sharia-compliant investment, some have focused on the Dow Jones Islamic stock market Index (DJIMI) (Al-Khazali et al., 2014:32). Most of these studies used the same methodologies for comparing DJIMI performance against other benchmarks, but the selection varied slightly from one study to the next depending on the performance metrics and benchmarks used. For example, Al-Zoubi and Maghyreh (2007) found the Islamic index to outperform the global Dow Jones; and that the first option is less risky than the benchmark, suggesting that this conclusion can be attributed to the principle of distribution of profits and losses in Islamic finance. In another study, Hassan and Girard (2010:71) test market performance and the time-varying relationship of risk and return using the Jim and Jim index volatility. Their research showed that DJIM outperformed conventional indices; and the risk rewards and diversification rewards are the same in both indices. In contrast, Hakim and Rashidian (2011) found only marginal differences between the scores for conventional and non-traditional indices.

Another group of studies (Dhai, 2015:531) examined the performance of the FTSE and other Islamic indices and provided a general picture of somewhat mixed results. For example, Tahir and Ibrahim (2020) found that Sharia Compliant Companies (SCCs) outperformed non-Sharia compliant companies, both in terms of accounting and market profitability. In another study, Anwaar (2016) finds supporting evidence for the relationship between firm performance and FTSE stock market returns. Wu et al. (2017) demonstrate that a socially responsible investment (SRI) portfolio performed better and recovered its value faster after the crisis than a non-SRI portfolio.

Another key argument that has received a lot of attention lately relates to various sources of financial volatility and major events that influenced stock market returns (Zhu et al., 2019). These sources of financial instability are market uncertainties due to natural disasters (Papadamou et al., 2020:19), economic conditions and political events (Bash et al., 2019), institutional issues and social media news (Bollerslev et al., 2018:228), environmental issues (Alsaifi et al., 2020), information demand and investor attention (Chronopoulos et al., 2018), and pandemic diseases (Ichev and Marinč, 2018). In this regard, Albuiescu (2020:6) examined the impact of official announcements of new infections and mortality rates on the financial market volatility index (VIX); and finds that the death rate has a positive effect on the VIX. In other words, the greater the number of affected countries, the greater the financial instability.

It follows from this review of the prior literature here that, despite many previous empirical studies of the performance of Islamic and traditional stock markets, the results differ greatly and no consensus has been reached to date. In the same context, this article seeks to fill a gap in the literature regarding this same concept of performance. However, unlike previous studies, we are trying to focus on the current coronavirus pandemic, econometric methods, and the dynamic behavior of stock returns at the economic and industrial levels.

A key and important step in the event learning methodology / process is determining the actual day of the event (Binder, 2008:267). Subsequently, Henderson Jr (2005) and Dyckman et al. (2006) described this step as problematic and time consuming. Equipped with this assertion, and because the peak of a pandemic event is not a start date, but rather lasts for several days, the study therefore adopts and follows classic event study methodologies. Moreover, Kao and Chiang (2011) and Hsiao (2013) have stated and discussed the benefits of using panel data models; arguing that panel regression reduces scoring bias and multicollinearity, controls individual heterogeneity, and reveals time-varying relationships between dependent and independent variables. Subsequently, the analysis in this study performs panel testing to examine the effectiveness of the Shariah-compliant UK Dow Jones market index to capture the dynamic behavior of stock returns at the economic and industrial levels.

Overall, these findings suggest that:

(i) the performance of the regular index stock is significantly negatively associated with both the daily increase in the total number of confirmed cases and the daily increase in the total number of deaths caused by COVID-19;

(ii) the religious investment / index is less prone to the COVID-19 outbreak than its conventional counterparts. These results are broadly consistent with those of Trichilli et al. (2020) and Rejeb and Arfaoui (2019), who found that

Islamic indices are partially immune to speculative shocks to global financial services.

This is motivated by the findings of a number of researchers (Kizys et al., 2020:70), which demonstrate that some sectoral groups such as information technology, food processing, beverages, air transport and hotels, among others, are vulnerable and mostly affected by pandemic diseases. / flares.

Research objectives. Islamic finance and its background were discussed in order to understand the nature of Islamic finance from a Sharia point of view. In order to obtain a thorough understanding of the system of Islamic finance, there was also a discussion of the different types of riba. The present article moves on to an explanation of the objectives of Islamic finance for aviation companies. These objectives have been classified into four separate categories: Islamic objectives, social objectives, ethical objectives and economic objectives.

Theoretically, Islamic investment promises three main benefits i.e. spiritual, financial, and social benefits. Realizing Islamic investment in the sense of those three main benefits needs serious effort. This paper discusses the perception of capital market investors. This study suggests that their opinion as to whether or not sharia capital market products had fulfilled their expectations of Islamic comprehensive objectives. Islamic capital market instruments are part of Islamic instruments. The Islamization of financial institutions and instruments in the modern era has emerged not only to meet Muslims' need for financial activities but also as the medium to realize the higher objectives of Islam, i.e. maqasid al-sharia in economic and financial activities.

Methodology. The methodological basis of research is mixed methods – an approach to research that involves the collection of both quantitative and qualitative data, the integration of two forms of data and the use of various constructs, which may include philosophical assumptions and theoretical frameworks. The basic premise of this form of research is that the combination of qualitative and quantitative approaches provides a more complete understanding of the research problem than either of these approaches alone. The sources of information for writing the work were the main educational literature, the results of research by well-known authors, articles and reviews in specialized and periodicals, data from Internet resources on the subject under study, reference books and other research documents.

Results and discussion. The development of Islamic finance has allowed Muslims to invest their savings and raise funds in a way that does not compromise their religious or ethical beliefs. An estimated 1.5 to 1.8 billion people (a quarter of the world's population) are Muslim. Geographically, most Muslims live in Asia (over 60%) or in the Middle East and North Africa (about 20%). Despite these numbers, Islamic finance is still a very narrow market, with the vast majority of Muslims having access to finance using traditional financial products.

The main difference between conventional finance and Islamic finance is that certain practices and principles used in conventional finance are strictly prohibited by Sharia law. Islamic finance strictly follows Sharia law. Modern Islamic finance is based on a number of prohibitions that are not always legal in countries where Islamic financial institutions operate:

- payment or accrual of interest. Islam views payday lending as an

exploitative practice that favors the lender at the expense of the borrower. According to Sharia law, interest is usury (Riba), which is strictly prohibited.

- investing in businesses that engage in prohibited activities (for example, the production and sale of alcohol or pork is prohibited in Islam). These actions are considered haram or prohibited. Therefore, investments in such activities are also prohibited.

- speculation. Sharia law strictly prohibits any form of speculation or gambling called maysir.

- uncertainty and risk (garar). Islamic finance rules prohibit participation in contracts with excessive risk and / or uncertainty.

- in addition to the prohibitions listed above, Islamic finance is based on two more important principles:

- material completion of the transaction: each transaction must be linked to the actual underlying economic transaction;

- profit/loss share: parties entering into contracts in the field of Islamic Finance share the profit/loss and risks associated with the transaction. No one can benefit more from a deal than the other party (Desai, 2019:206).

Aviation companies in Muslim countries are actively using Islamic banking (Riba). Islamic banking is the industry of Islamic finance that is currently experiencing the most growth. It is also a branch of finance that needs to be viewed from a different perspective, as it cannot copy traditional banking. This is because the most important underlying principle of traditional banking is that money creates money, or that money has a premium known as interest or usury. This practice (known in Arabic as Riba) is the antithesis of Islamic finance. Money has never been perceived as a commodity for which there is a certain price. Instead, Islamic law consistently views money as a medium of exchange, a store of value, and a unit of measurement. Since money cannot make money, it is necessary to establish a relationship between money and profit as an alternative to interest. It is against this backdrop that Islamic banking has been primarily involved in the trade, leasing, commission and investment activities of the aviation companies Malaysia Airlines, Air Arabia and Emirates.

As mentioned above, Islamic finance, especially Islamic banking, has some specific features that are not found in conventional banking. Islamic banking is interest-free, which means that all banking transactions and activities must be free of any element of interest. In Islamic law, interest can arise from the exchange of two similar usurious items or assets, such as money for money or "basic food for basic food" (Alyautdinov, 2019).

In some Islamic banking transactions, it is possible to separate the profits and losses. The bank will share the profits received with the airline customer either on a pro rata basis or based on an agreed profit-sharing ratio. In the event of loss, the loss will be borne by the bank in accordance with the mudarabah agreement, or both parties proportionally in the case of a musharakah agreement. This concept is the exact opposite of fixed income products. Again, the concept of distribution of profits and losses is inherent in Islam, although, strictly speaking, Islamic banking is not the stock market, which is usually represented by the stock market (Mufti Muhammad Taqi Usmani, 2019).

The rights and obligations of both banks and their airline customers are well documented not only in ordinary banking legislation, but also in the laws

of many countries, including contracts on contracts, acts of sale of goods, consumer protection acts and employment acts. ... An important and significant feature of Islamic banking is the new perspective it gives to these relationships.

Riba translates into English as usury or interest. Riba in its simplest sense is the advantage of one side at the expense of the other without due consideration. Islamic commercial law addresses this undue benefit from two possible deals, namely a loan or currency exchange agreement and a barter trade agreement. Two separate asset classes are affected by the Riba, namely currency or money and some commodities, mainly food.

Riba in the banking sector refers to both Riba al-Nasiya (Riba on deferral) and Riba al-Fadl (Riba on excess), since the borrower is required to pay back more than they borrowed and repayment will occur in the future. It is for this reason that conventional savings accounts and term Deposit accounts, as well as all financing methods based on an interest-only loan, do not comply with Sharia principles. The Riba theory also applies to currency exchange, which can only be carried out on a spot basis. Forward or currency transactions are not allowed.

Garar is another element that aviation companies should avoid in any deal. Garar is simply a lack of knowledge or uncertainty that can lead to an outcome that is detrimental to one of the parties. Such ignorance, as well as lack of control over the result of any transaction, may be caused by misrepresentation, error, fraud, coercion or conditions that do not depend on the knowledge and control of one of the parties to the contract. Garar in the practice of aviation companies is potentially related to issues such as pricing, supply, quantity and quality of assets, which are based on transactions and can affect the degree or quality of agreement between the parties to the contract (Trunin et al., 2009).

In addition to the two prohibited items described above, Islamic finance is also closely related to the practice of distributing the profits and losses of aviation companies. Banks can finance their clients with Mudaraba or Musharaki. Here banks act as providers of capital and share profits with their clients when they are implemented in any commercial enterprise.

Islamic finance does not and should not have a direct relationship to money. The money must be invested in a real business to earn extra money. This is the whole foundation of trading. Funds collected through various Islamic accounts and / or funds of shareholders of aviation companies are used to Finance trade, rental or investment activities.

A contract for the investment of aviation companies in the stock market is out of the question, since it is mainly based on the principle of profit and loss sharing. In other words, the purchase of a stake is allowed, since this purchase reflects the Musharak agreement between the shareholders of the aviation companies. This contract, in fact, fits the bill. However, the objections to Sharia are mainly related to the activities of aviation companies, in which capital is invested through subscription to shares. This activity may include the sale or purchase of assets and services that are not approved under Sharia law. Unapproved activities also include activities related to the balance sheet of an aviation company, such as borrowing or raising more capital through interest-bearing transactions such as overdrafts and ordinary bonds (Abduh, 2020:167).

Conclusion. The Islamic finance industry must also work on innovation. Sharia-compliant products can be more complex than conventional products because every transaction is based on an agreement. Many equivalents to tradi-

tional financial instruments are still missing, including corporate treasury and derivatives. At the same time, innovation is hindered by a limited number of Islamic scholars who can test financial products against Sharia law. Finally, there is a huge shortage of suitable skilled workers in industry. This lack of skilled human capital can only be filled by raising awareness of career opportunities in the industry and providing generally accepted qualifications.

Given these prohibitions, the profit itself is acceptable, but the profit must be received fairly (i.e., not to the detriment of others) and must be the result of one or another form of activity. In addition, the financier must share the risk associated with the project, neither party to a financial transaction must receive disproportionate benefits compared to the other, the parties must benefit in accordance with their contributions on a predetermined basis, the financing of aviation company projects must require forms of partnership, and profits should not be brought to the detriment of the environment.

To lift these restrictions, financiers and insurers had to develop new products that would comply with Sharia, expressed in Arabic.

The main contracts used in the development of Sharia compliant products are:

- Ijara (operating lease);
- Istisna (construction financing);
- Mudaraba (partnership agreement);
- Murabaha (cost-plus);
- Musharaka (partnership contract in which the funding body has Executive participation);
- Wadia (safe custody);
- Wakala (Agency).

The two most popular forms of financing are Mudarabah and Murabaha. Under the Mudaraba financing agreement, the bank agrees to finance the aviation company on the understanding that both parties will share the profits from the particular project financed.

Murabaha financing is a common asset financing method and represents a significant portion of the Islamic Bank's financing of both short-term and long-term assets. The Murabaha contract refers to a cost-plus-margin transaction between the parties. An aviation company can make a security deposit with a financial institution, and the amount of outstanding financing can be secured either as collateral or as a guarantee (Bash, 2019).

The Islamic financial sector has bruised the impact of the financial crisis, but overall it is doing better than traditional finance and its prospects remain strong. Governments are in a position to give immediate impetus to this recovery through their market participation.

The UK, Japan, Turkey and Russia hope to leverage the liquidity available in Asia and the GCC countries through Sharia-compliant investment products. If Islamic finance is to compete with the world's mainstream finance, the industry must increase transparency and build confidence by harmonizing standards and practices, not least the diversity of interpretations of Sharia between regions and even institutions. Regulatory oversight should also be strengthened. These measures can be critical to making Islamic finance more attractive and bridging the gap between Islamic and traditional financial systems.

REFERENCES

1. Abduh M., 2020. Volatility of Malaysian conventional and Islamic indices: does financial crisis matter? *J. Islam. Account. Bus. Res.* 11 (1), 1-11.
2. Al-Khazali O., Lean H.H., Samet A., 2014. Do Islamic stock indexes outperform conventional stock indexes? A stochastic dominance approach. *Pac. – Basin Finance J.* 28, 29-46.
3. Al-Zoubi H.A., Maghyereh A.I., 2007. The relative risk performance of Islamic finance: a new guide to less risky investments. *Int. J. Theor. Appl. Finance* 10 (02), 235-249.
4. Albulescu C., 2020. Coronavirus and financial volatility: 40 days of fasting and fear. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.3550630>, arXiv preprint arXiv: 2003. 04005.
5. Alsaifi K., Elnahass M., Salama A., 2020. Carbon disclosure and financial performance: UK environmental policy. *Bus. Strategy Environ.* 29 (2), 711-726.
6. Alyautdinov sh. Muslim law. Textbook. The first and second levels / Alyautdinov Shamil. – M.: Dilya, 2019. – 854 p.
7. Anwaar M., 2016. Impact of firms performance on stock returns (evidence from listed companies of FTSE100 index London, UK. *Global J. Manage. Bus. Res.* 18 (6), 23-43.
8. Atta-Alla M.N., 2012. Using storytelling to integrate faith and learning: The lived experience of Christian ESL teachers. *Int. Christ. Community Teach. Educ. J.* 7 (2), 6.
9. Bash A., Alsaifi K., 2019. Fear from uncertainty: An event study of khashoggi and stock market returns. *J. Behav. Exp. Finance* 23, 54-58.
10. Bollerslev T., Li J. Xue Y., 2018. Volume, volatility, and public news announcements. *Rev. Econom. Stud.* 85 (4), 2005–2041.
11. Chen X., Chiang T.C., 2020. Empirical investigation of changes in policy uncertainty on stock returns-Evidence from China's market. *Res. Int. Bus. Finance* 53 (10), 101183.
12. Desai I. a Brief guide to Islamic Finance: monograph / I. Desai; translated from English. edited by sh. a. Shovkhalov. – 2020. – 133 p.
13. Girard E.C., Hassan M.K., 2008. Is there a cost to faith-based investing: Evidence from FTSE Islamic indices. *J. Invest.* 17 (4), 112-121.
14. Haddad H.B., Mezghani I., Al Dohaiman M., 2020. Common shocks, common transmission mechanisms and time-varying connectedness among Dow Jones Islamic stock market indices and global risk factors. *Econ. Syst.* 100760.
15. Hakim S., Rashidian M., 2002. Risk and return of Islamic stock market indexes. In: 9th Economic Research Forum Annual Conference in Sharjah, UAE. pp. 26-28.
16. Hasan D., Abu M., 2019. Co-movement and volatility transmission between Islamic and conventional equity index in Bangladesh. *Islam. Econ. Stud.* 26 (2), 1-29.
17. Hassan K.M., Girard E., 2010. Faith-based ethical investing: The case of Dow Jones Islamic indexes. *Islam. Econ. Stud.* 17 (2), 21-57.
18. Mufti Muhammad Taqi Usmani. Introduction to Islamic Finance, Moscow: Islamic book, 2019, 316 p.

- 19.Papadamou S., Fassas A., Kenourgios D., Dimitriou D., 2020. Direct and indirect effects of COVID-19 pandemic on implied stock market volatility: Evidence from panel data analysis. pp. 193-249.
- 20.Peters A., Vetter P., Guitart C., Lotfinejad N., Pittet D., 2020. Understanding the emerging coronavirus: what it means for health security and infection prevention. *J. Hosp. Infect.* 104 (4), 440-448.
- 21.Rejeb A.B., Arfaoui, M., 2019. Do Islamic stock indexes outperform conventional stock indexes? A state space modeling approach. *Eur. J. Manage. Bus. Econ.* 28 (3), 301-322.
- 22.Seyyed F.J., Shehzad C.T., Ashfaq H., 2020. Millat tractors limited: A Shariah-compliant investment opportunity. *Asian J. Manage. Cases* 17 (1_suppl), S61-S77.
- 23.Shaikh S.A., Ismail A.G., Ismail M.A., 2019. Shari'ah compliance governance for Islamic investments and their effects on performance'. In: *Research in Corporate and Shari'ah Governance in the Muslim World: Theory and Practice*. Emerald Publishing Limited, pp. 209-219.
- 24.Tahir M., Ibrahim S., 2020. The performance of Shariah-compliant companies during and after the recession period-evidence from companies listed on the FTSE all world index. *J. Islam. Account. Bus. Res.* 11 (3), 573-587.
- 25.Trichilli Y., Abbes M.B., Masmoudi A., 2020a. Islamic and conventional portfolios optimization under investor sentiment states: Bayesian vs Markowitz portfolio analysis. *Res. Int. Bus. Finance* 51, 101071.
- 26.Trichilli Y., Abbes M.B., Masmoudi A., 2020b. Predicting the effect of Googling investor sentiment on islamic stock market returns. *Int. J. Islam. Middle East. Finance Manage.* 13 (2), 165-193.
- 27.Trunin P. V., Kamenskikh M. V., Muftyakhetdinova M. Islamic financial system: current state and prospects of development. – Moscow: Institute of Economics of the transition period, 2008. – 150 p.
- 28.Umar Z., Kenourgios D., Naeem, M., Abdulrahman, K., Al Hazaa, S., 2020. The inflation hedging capacity of Islamic and conventional equities. *J. Econ. Stud.* (in press).
- 29.Umer U.M., Sevil T., Sevil G., 2019. Forecasting performance of smooth transi-tion autoregressive (STAR) model on travel and leisure stock index. *J. Finance Data Sci.* 5 (1), 12-21.
- 30.Widyanata F., Bashir A., 2020. The causality between Indonesian Sharia stock index and market capitalization: Evidence from Indonesia. *J. Ekon. Studi Pambang.* 12 (1), 45-56.
- 31.Wu J., Lodorfos G., Dean A., Gioulmpaxiotis, G., 2017. The market perfor-mance of socially responsible investment during periods of the economic cycle-illustrated using the case of FTSE. *Manag. Decis. Econ.* 38 (2), 238-251.
- 32.Zandi G., Haseeb M., Widokarti J.R., Ahmed U., Chankoson T., 2019. Towards crises prevention: Factors affecting lending behaviour. *J. Secur. Sustain. Issues* 9 (1), 309-319.
- 33.Zhang D., Hu M., Ji Q., 2020. Financial markets under the global pandemic of COVID-19. *Finance Res. Lett.* 101528.
- 34.Zhu S., Liu, Q., Wang Y., Wei Y., Wei G., 2019. Which fear index matters for predicting US stock market volatilities: Text-counts or option-based measurement? *Physica A* 536, 122567.

К.Г. Садвакасова¹, Д. Джамшиди², А.З. Нурмагамбетова³, Г.Е. Касенова⁴
^{1, 3, 4} әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан, Алматы қ.
² Низва Университеті, Низва қ., Оман

Исламдық авиациялық қаржыландыру: теория, құрылым және тәжірибесі

Түйіндеме. Мақалада исламдық қаржы және авиакомпаниялар туралы тұжырымдама қарастырылған. Мұсылман елдеріндегі авиациялық компаниялар ислам банкингін белсенді қолданады. Ислам экономикасы мен қаржы парадигмасы экономиканың нақты секторын қаржыландыруға және шарт жасасу кезінде бар нақты активтермен мәмілелерге, сондай-ақ белгісіздік пен несие пайыздарының болмауына негізделген. Сондықтан, егер нарықтағы исламдық қаржы операцияларының үлесі ұлғаятын болса, онда алыпсатарлық мәмілелер мен экономика үшін нақты құндылық тудыратын келісімшарттар аз болады. Жалпы қаржыға шариғат заңдарымен тыйым салынған элементтер (пайыздар мен тәуекелдер) кіреді. Мақаланың ғылыми және практикалық маңыздылығы исламдағы дағдарысты басқару туралы мәліметтерге негізделген теорияны құруға, сондай-ақ авиациялық компанияларда дағдарысты басқару процесінде көшбасшылар қолданатын стратегияларды анықтауға бағытталған. Зерттеудің әдіснамалық негізі аралас әдістер болып табылады – сандық және сапалық деректерді жинауды, деректердің екі түрін біріктіруді және философиялық болжамдар мен теориялық негіздерді қамтуы мүмкін әртүрлі конструкцияларды қолдануды қамтитын зерттеуге көзқарас.

Түйінді сөздер: ислам қаржысы, авиакомпаниялар, қаржыландыру, шетелдік тәжірибе, құралдар.

К.Г. Садвакасова¹, Д. Джамшиди², А.З. Нурмагамбетова³, Г.Е. Касенова⁴
^{1, 3, 4} Казахский Национальный Университет им. аль-Фараби, Казахстан, г. Алматы
² Университет Низвы, г. Низва, Оман

Исламское авиационное финансирование: теория, структура и практика

Аннотация. В статье рассматривается концепция с исламскими финансами и авиакомпаниями. Авиационные компании в мусульманских странах активно используют исламский банкинг. Парадигма исламской экономики и финансов базируется на финансировании реального сектора экономики и сделок с реальными активами, которые уже существуют на момент заключения договора, а также на отсутствии неопределенности и ссудных процентов. Поэтому, если доля исламских финансовых операций на рынке увеличится, то будет меньше спекулятивных сделок и больше контрактов, которые создают реальную ценность для экономики. Обычные финансы включают элементы (проценты и риск), которые запрещены законами шариата. Научная и практическая значимость статьи направлена на создание теории, основанной на данных по антикризисному управлению в исламе, а также выявление стратегий, используемых лидерами в процессе антикризисного управления в авиационных компаниях. Методологической основой исследования являются смешанные методы – подход к исследованию, предполагающий сбор как количественных, так и качественных данных, интеграцию двух форм данных и использование различных конструктов, которые могут включать философские предположения и теоретические основы.

Ключевые слова: исламские финансы, авиакомпания, финансирование, зарубежный опыт, инструменты.

IRSTI 06.71.07

K. Dauylbaev¹, Doctor of Economic Sciences, professor

B. Maidankyzy², undergraduate

^{1,2} Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

DEVELOPMENT OF A COMPETITIVE STRATEGY OF ENTERPRISES OF THE PROCESSING INDUSTRY OF THE AIC

Abstract. The goal of the study. The goal of the present study is research of the typical features of the formation of a competitive strategy at the enterprises of the processing industry of the AIC. The method or methodology of performing the study. The basis of the study is fundamental research of domestic and foreign scientists that bring to light the mechanism of strategic management at the level of an economic subject, the results of studies in the area of management, strategic management, corporate strategy, marketing. The results. Despite the fact that the issues of forming a strategy are disclosed in the economic literature in detail, still in many aspects the problem has been still quite insufficiently studied. The modern condition of economy is such that no one enterprise is able to achieve superiority over competitors on all commercial characteristics of a product and means that provide for its advancement in the market. Therefore, it is necessary to choose the priorities, and develop a strategy that most of all correspond to the tendencies of development of the market situation and optimally use the strengths of activity of an enterprise. The area of application of the results. The results of the study performed may be used in the process of development of specific suggestions related to a scientific substantiation of formation and implementation of the system of strategic management at the enterprises of the AIC. The conclusions. A conclusion is made that in connection with specific typical features of the agrarian production, the problem of the development of a strategy is becoming the most relevant for enterprises of the agro-industrial complex. In order to achieve effective functioning, enterprises entities of the agro-industrial complex have to learn to predict changes in the external environment, management of internally controlled factors, taking into account the impact of the no controlled factors, active impact on the future state. The issues related to the development and implementation of the strategy at the enterprises of the AIC that takes into account the industrial potential of an enterprise, and the needs of the regional market obtain the most important meaning here. Keywords: strategic management, an enterprise of the AIC, strategic planning, competition, competitive advantages.

Keywords: strategic management, an enterprise of the AIC, strategic planning, competition, competitive, advantages.

Introduction. The processing industry of the agro-industrial complex is a stimulator of economic dynamics in the field of agricultural production. On the

one hand, enterprises of the processing industry of the agro-industrial complex, associated with the final and intermediate consumer, accumulate their financial and innovative resources in the form of monetary incomes of the population, funds of enterprises and organizations that carry out wholesale and retail trade in finished products, and, on the other hand, purchase and process products manufactured at agricultural enterprises. The result of such operations is not only the accumulation of funds of end and intermediate consumers in the processing industry, but, to a large extent, the release of the enterprise that produces agricultural products from the costs of storage, processing and marketing of products. When assessing the efficiency of the industry, it is necessary to proceed from such a conceptual understanding of the role and place of the processing industry and its subjects [2, 3, 5, 14, 15].

There are a number of indicators to assess the efficiency of the processing industry enterprises. The efficiency of enterprises is assessed, for example, by the volume of production and its share in the gross regional product of the national economy, the volume of income received from the enterprises of the industry in different-level budgets, the number of people employed at enterprises (their share in the total number of people employed in the economy), the volume of fixed assets, etc. In this aspect, one of the most important criteria for the effectiveness of the development of the processing industry is the degree of development of raw materials (the degree of processing of local raw materials and materials). Based on this criterion, a system of indicators is formed, among which the main one is the ratio of agricultural products to products produced by the processing industry. Moreover, this ratio is taken not as a whole, but in the context of commodity groups – meat, milk, vegetables, fruits, berries, etc. [4, 6, 7, 13, 13].

The specificity of the development of enterprises in the agro-industrial complex is associated not only with institutional conditions, but also with regional differences, which include the degree of development of the competitive market, its stability, the degree of inclination to risk, depending on the general level of socio-economic development of the region.

The issues of strategy formation are covered in sufficient detail in the economic literature; nevertheless, in many aspects, the problem remains insufficiently studied. So, for example, the functions of strategies in the formation of enterprises and firms and their economic and financial results have not been sufficiently investigated, the essence of the strategy and the process of its formation has not been fully disclosed, the issues related to the life cycle of the strategy have not been sufficiently covered, a synergistic approach has not been used in developing the strategy and etc. Research methods. Modern economic science knows two types of strategies that correspond to target settings - portfolio and competitive. It is more expedient to consider them in unity and interaction. For portfolio strategies, it is inherent to consider the activities of the enterprise as a whole, for competitive strategies – the advantages in each industry of its activities, which provides the basis for the further integrated use of the obtained competitive advantages within the framework of competitive strategies.

I. Ansoff identifies four characteristics corresponding to any portfolio strategy and consisting of: [1]: a growth vector that determines the scale and direction of the future scope of the enterprise; the competitive advantage to which the company will strive in the relevant areas of activity; synergy arising

between different areas of the enterprise; strategic flexibility of the type of activity.

In general, the main goal of a portfolio strategy is to select those business units in which investments should be directed. If we consider global companies, then their main goal is to direct portfolio strategies to allocate resources between divisions, using portfolio analysis, diversification of production, in order to reduce economic risk and obtain synergy effects, change the organizational structure of a corporation, and develop a unified orientation of divisions. Portfolio strategies are complemented by competitive ones in terms of defining the approaches by which an enterprise is obliged to operate in each of its areas of activity. All companies are different in the way they implement their competitive strategy. The strategy of competition is a kind of pivot on which the decisions and actions of the enterprise of a strategic nature are gradually strung together.

Such decisions consist of: analysis of competition in the industry; in determining the goal; development and implementation of a competitive strategy; in retaining a competitive advantage. The interdependence and complementarity of all the above actions of the company is obvious. For example, how effective each strategic decision is largely determined by informative industry analysis. The development and implementation of a competitive strategy is impossible without a clear statement of the company's goal. Maintaining market positions is closely related to the number of competitive advantages that are obtained as a result of the developed and implemented competition strategy. In order to form a competitive strategy, enterprises must have a thorough strategic analysis of resource potential, which includes a set of tools developed in the marketing concept (structural analysis of the industry, assessment of market position, etc.) [8, 9, 10, 11, 16]. If the task of strategic management is to provide a targeted framework that unites the activities of organizations, then effective marketing is aimed at providing externally oriented penetration that implements this strategy. At the same time, it becomes necessary to study external factors that influence or have the ability to influence the behavior of an enterprise and its products in the market, on its interaction with partners and competitors. This analysis can be characterized as “strategically oriented marketing research”.

At this stage of development, domestic enterprises have a number of problems that are associated with collecting information and conducting strategic analysis. These problems include the lack of a concept of strategic analysis and a scientifically grounded system of strategic information, analysis methods that take into account the conditions in which an enterprise operates, the methods of strategic analysis that it uses.

With the help of the results of the studies carried out related to strategic analysis, a block diagram of the algorithm for its implementation was drawn up and the following stages of analysis were highlighted. Strategic goals largely determine competitiveness, therefore it is important how the firm itself evaluates the results achieved. There are two groups of indicators that reflect long-term goals.

The first group includes indicators that characterize the degree of consumer satisfaction with the company's products – its market share, sales volumes, and their dynamics.

The second group includes such indicators as the level of labor efficiency and the increase in value added. Taking into account the intended goals, the competitiveness of a commodity producer is defined as a relative characteristic reflecting the differences in the development process of competing enterprises, which are compared with each other in terms of such indicators as the degree of satisfaction with goods or services for a specific need and production efficiency.

Three factors determine a firm's ability to maintain a competitive advantage. These include: quality source of competitive advantage; the number of sources of competitive advantage that the company has; continuous modernization of production.

The main methodological approach that can be used to analyze the industry for the development of basic competitive strategies is the method of industry structural analysis proposed by M. Porter. Porter believes that the analysis of the impact on the profitability of the industry should be carried out using five different competitive forces, consisting of: rivalry between competitors; threats of the emergence of new competitors; the forces of competition for substitute goods or services; the ability of suppliers to bargain; the ability of buyers to dictate their terms.

Rivalry between competitors. The most serious of the five existing forces of competition is considered the struggle between competitors operating in the market. Market competition is a natural response of firms to new competitive advantages emerging in the industry.

Companies that compete in the global market are usually divided into strategic groups that are formed according to the principle of similarity of competitive strategies and market positions. The latest and greatest method for determining the competitive position of rival companies is the method of mapping strategic groups. Enterprises of the same strategic group are similar to each other in the following characteristics: a comparable product range, the same distribution channels of goods, a similar degree of vertical integration, similar services and technical assistance provided to customers, with almost the same product quality and price level.

Under the threat of new competitors, the overall profitability potential of the industry is decreasing. Newly emerging competitor firms that bring new production capacity into the industry and seek to gain market share are helping to increase the supply of goods, thereby putting pressure on prices. The level of entry barriers to the industry determines the likelihood of new competitors emerging.

The power of competition for substitute products. Enterprises of different industries often face competition for the market, since the goods they produce are often interchangeable.

Vendors have a range of bargaining capacities ranging from significant to weak. It is determined by the quantity and quality of the resources available on the market and the importance of the goods they supply. In markets offering standardized products that are freely traded by multiple suppliers with equal opportunities, there is little or no market power available to suppliers. In such cases, customers can easily achieve a variety of sources of supply, while opting for suppliers with the most favorable terms of the transaction. The degree of influence of suppliers is largely determined by the supply of substitute goods existing in the market under study. The supplier does not have the ability to dic-

tate its terms in the market in the case when the resources offered by it are requested by only one industry. And in such cases, suppliers make every possible effort to retain their customers, for which, in particular, they set low prices for their goods and improve their quality.

Compliance of the supplied product or resource with the buyer's requirements determines their competitiveness in the market. When purchasing low-quality components and materials, the manufacturer of the final product is exposed to an increased risk of collision with an increase in the cost of fulfilling warranty obligations and a serious damage to its reputation, and therefore to its competitive position in the market.

The ability of buyers to dictate their terms. The competitive power of buyers is also strong or weak. Buyers with significant competitive power are able to impose their prices and terms of the deal on sellers.

Over the past ten years, in the context of heightened global competition, suppliers are faced with the need to create a product not according to one group of consumer characteristics (quality, convenience, price, etc.), but according to several groups that would be linked, in addition to requirements for consumer qualities product, also service, design and after-sales service.

The cumulative impact of the above five forces determines the intensity of market competition and, ultimately, the amount of profit received by enterprises. The stronger the effect of these five forces of competition, the lower the profit. The five competitive forces determine the profitability of the industry. This is because they affect the prices set by the enterprise, the costs incurred by the enterprise, and the amount of capital investment required to compete in this industry.

The Five Forces of Competition Model allows analysis of the following basic economic characteristics of the industry:

- market size: annual income, gross output, sales growth rates;
- stages of the life cycle of goods on the market: introduction, maturity, saturation, decline;
- the number of competitors in the industry: the number of companies that produce similar products (substitute products and substitutes);
- the level of entry barrier to the industry;
- the level of innovation in the industry: the frequency of occurrence of similar goods on the market, the degree of technology change;
- opportunities for cost reduction: on the scale of production, on suppliers, on the experience curve, on the utilization of production facilities, on the profitability of the industry;
- elasticity of demand.

Consequently, the main conclusion from the structural analysis of the industry that M. Porter makes is that an industry with a high intensity of competition is recognized as unattractive, and the potential profitability of an individual enterprise (as opposed to an industry) is a function of arguments, including: which is influenced by the five factors discussed above; the potential profitability of the strategic group (within the industry) in which the enterprise is located; the position of the enterprise within the strategic group, since the enterprise creates an advantage in order to own a higher level of profit. According to the Swiss scientist T. Jenner, this approach makes it easier to determine when mak-

ing a decision regarding the choice of the market or industry [12]. At the same time, the competitive advantage model proposed by the Boston consulting firm BKG can be viewed as an alternative model for industry analysis and development of competitive strategies on this basis.

According to the matrix of competitive advantages offered by the BCG company, the successful operation of the enterprise largely depends on the strategy being implemented. This distinguishes it from the previously considered approaches, which mainly take into account the influence of competitive conditions in the industry, but do not allow assessing the prospects of various enterprise strategies.

The competitive advantage model is based on a strategic triangle of the enterprise itself, competitors and customers, which can be considered as the starting point for identifying advantages. At the same time, the transformation of intra-firm resources and abilities into superiority, which is perceived by the clientele, seems to be especially important, since the manifestation of competition between enterprises can most clearly be observed not in the markets for factors of production, but in sales markets, when there is a struggle for the client.

The development of the matrix is carried out on the basis of two indicators – the number of ways to achieve advantages and the amount of advantage that can be obtained in competition. If we bear in mind the different conditions for success, then we can distinguish four types of industries: “fragmented industries”, “unpromising industries”, “specialized industries”, “capacious industries”.

Fragmented industries. This group of industries is characterized by the presence of many different opportunities that allow achieving competitive advantages, but among them there is not a single one about which we can say that it is the most important. The existing advantages can be explained by the variety of customer requests, and the fact that the possibilities of their use are limited is explained by two reasons – either insignificant differences in requirements, needs for the property of the offered product, or the supplier's lack of the ability to constantly differentiate the offered products. The industries that make up the service sector tend to be fragmented. Usually the investment goal of enterprises here is to maintain a market position.

Specialized industries. In industries in which enterprises have multiple opportunities to achieve broad competitive advantages, there is a highly diversified supply in addition to differentiated demand, usually in counterbalance. In other words, there is profiling of suppliers of goods according to different parameters of advantage. The magnitude of the achievable benefits relatively reliably protects the competitive edge.

Unpromising industries. In a situation where in any industry there are opportunities to realize only a few advantages, moreover, they are of small magnitude, either several or one aspect become decisive. This is taken into account by suppliers, and therefore the product or service is offered with an orientation to this specific parameter. Therefore, the consumer perceives the offer more or less the same. It is extremely difficult in such cases to differentiate with respect to competitors.

Capacious industries. Enterprises in this industry have the potential to achieve a great advantage in the absence of a large choice of ways to do this. Therefore, the market in such industries is divided among a few large suppli-

ers. Rather, the market strategy is influenced by the number of achievable benefits. In those industries in which the client is focused on more than one advantage, competition between enterprises occurs, as a rule, on the basis of this parameter.

The factors of the differentiation strategy destabilize the high costs associated with creating the image of a product, which cause a significant increase in its price, as well as the existence of opportunities for competitors to copy the characteristics of similar products.

Implementing a differentiation strategy requires highly trained personnel, the company's ability to carry out its own R&D, a strong marketing function, and a large retail or small-scale distribution network. Creating a competitive advantage with a differentiation strategy is possible based on the possession of unique qualities. With knowledge and skills beyond the reach of rivals, businesses can use them as the backbone of their differentiation strategy. In this case, competent promotion of goods to the market and advertising play an important role, because a company that focuses its differentiation strategy on the creation of even insignificant additional values, with active propaganda, can set higher prices, unlike a company that creates real value for the buyer, but does not advertise them.

M. Porter believes that with the simultaneous use of cost leadership and differentiation strategies, the competitive position of the enterprise is weakening.

At the same time, practice shows that sometimes the combination of competition strategies within one firm can be effective. The use of modern technological concepts and methods of organizing production provide the opportunity to dynamically combine various strategies in the course of diversification, within the framework of group technologies, flexible production systems, autonomous work groups. The correct organization ultimately makes it possible to multiply the effect and obtain additional competitive benefits. It is common for a modern company operating in the context of globalization to have a set of competitive strategies that are aimed at satisfying the entire spectrum of consumer services.

For the successful operation of an enterprise in the world market, it is important not only to create a competitive advantage, but also to have the ability to retain it, changing it in time, focusing on the current market situation. World practice knows the companies, dubbed "early birds", which have been able to maintain leadership for decades thanks to their quick response to changes in the structure of the industry.

Three factors influence the competitive advantage of an enterprise and include: the quality of the source of competitive advantage; the number of sources of competitive advantage available to the company; continuous modernization of production. An enterprise that has achieved positive results on the above three factors is able to easily maintain the competitive advantage it has created regardless of the external five forces of competition.

Sources of competitive advantage in terms of retention are usually divided into low and high level advantages. Labor or raw materials are sources of low-rank advantage, since this advantage can easily be achieved by competitors by copying these advantages, using another source of labor or raw materials, or nullifying them through the production of their products, or extracting resources

in the same place as leader. The advantage gained from the use of a factor of scale of production can also be attributed to sources of low rank. The effect obtained in this way ends when outdated technologies and production methods are replaced by new ones.

The advantages of a higher rank are: the presence of proprietary technology, differentiation based on unique products and services, the reputation of the company, which is built on the basis of increased marketing activities, or close ties with the client, which are strengthened because the replacement of the supplier is not profitable for the client. The above advantages are characterized by the fact that they can be held for a long time.

In contrast to differentiation-based benefits, cost-based benefits are generally less robust. So, if a competitor has a cheaper labor force, it can be bypassed due to significantly higher labor productivity, whereas in differentiation, in order to bypass a competitor, it is usually necessary to have an offer of the same set of goods or even more.

The number of sources of competitive advantage available to the company. If a business focuses on only one particular advantage, then competitors can easily take that advantage away or find a way around it by betting on something else. Those enterprises that have been leaders for many years strive to have advantages at all links of the enterprise value chain.

Continuous modernization of production. Continuous modernization of production and other activities is the most important factor with which you can maintain a competitive advantage. If an enterprise, after having achieved success, does not renew the advantage it has, then sooner or later competitors will copy this advantage. The company must acquire new advantages, at least at the same speed with which competitors can copy its previous achievements.

The main objective of the enterprise is to continually improve existing benefits, such as more efficient operation of production facilities or more flexible customer service. With this kind of work, it will be more difficult for competitors to get around it, since for this they will need to improve their own indicators, for which they may not have sufficient resources. To retain leadership, a firm, in addition, needs not only to modernize the sources of benefits that they have, but also to increase them by moving to higher-order benefits that persist over a longer period of activity.

A firm can only maintain an advantage by benefiting from and by no means ignoring industry trends. To protect sites vulnerable to competitors, a company must invest.

In order to maintain a competitive advantage, enterprises sometimes give up existing advantages in order to obtain new, more significant ones. More often than not, businesses are reticent about changing existing advantages, but no matter how difficult and counterintuitive the move is, whoever takes it first among competitors' wins.

The fact that only a few enterprises hold the leadership in the market is explained by the fact that any successful company has a hard time changing its strategy. When an enterprise is successful, a feeling of complacency appears, the competitive strategy no longer mobilizes, the search and analysis of information that can change the strategy fades into the background or stops altogether. The relevance of renewing old advantages or gaining new ones becomes apparent to some large enterprises only when the old ones have already disap-

peared. This allows small businesses, unencumbered by previous successes and investments, to become innovators and new leaders in the industry or in a given market segment.

Results. Modern business conditions are such that no enterprise is capable of achieving superiority over competitors in all the commercial characteristics of a product and the means to ensure its promotion on the market. Therefore, it is necessary to select priorities and develop a strategy that most of all correspond to the trends in the development of the market situation and in the best way use the strengths of the enterprise.

Conclusion. In connection with the specific features of agricultural production, the problem of developing a strategy becomes especially urgent for enterprises of the agro-industrial complex. In order to achieve effective functioning, enterprises-subjects of the agro-industrial complex must learn to predict changes in the external environment, manage internal controlled factors, take into account the impact of uncontrolled factors, and actively influence the future state. Issues related to the development and implementation of a strategy at agricultural enterprises that takes into account the production potential of the enterprise and the needs of the regional market are of paramount importance here.

REFERENCES

1. Now Ansoff I. New corporate strategy. – Spb.: Peter, 1999.
2. Balent K.M. the State support of agribusiness in Russia and membership in the WTO / K.M. Balent // Regional problems of transformation of the economy. 2017. No. Pp. 52-58.
3. Hasanov M.A. the Material and technical base as the basis for sustainable development of agricultural production in the region / Gasanov M.A., Kurbanov K.K. // Regional problems of transformation of the economy. 2019. No. 2. P. 187-193.
4. Hasanov M.A. Production infrastructure and the effectiveness of agribusiness in the region / Gasanov M.A., Kurbanov K.K., Omarov Z.A. // Economics of agriculture of Russia. 2019. No. 6. P. 57-66.
5. Hasanov A.D. State regulation of agricultural production: the experience of foreign countries / E.M. Eminova, A.D. Hasanov // Testing. 2018. No. 2 (29). P. 47-55.
6. Hasanov A.D. Peculiarities of strategic planning in agribusiness in the region / A.D. Hasanov, A.A. Bashirova // Testing. No. 12. 2018. S. 156-162.
7. Hasanov A.D. building an effective system of strategic planning in the agricultural sector / A.D. Hasanov, E.M. Eminova // Testing. 2014. No. 12 (27). S. 27-30.
8. Dokholyan S.V. Innovative approaches to increase of efficiency of use of resource potential of agroindustrial complex / S.V. Dokholyan, Y.D. Umavov // problems of development of agribusiness in the region. 2011. Vol. 8. No. 4. P. 73-81.
9. Dokholyan S.V. improving the efficiency of use of resource potential of agrarian sector of AIC given to economically component of the region / S.V. Dokholyan, Y.D. Umavov // Financial economy. 2012. No. 6. S. 105-109.

10. Dokholyan S.V. the Food market of the region: theory and practice / S.V. Dokholyan, P.S. Yunusova R. K. Ibayev F. R. Iskhakov. – Makhachkala: Publishing house of ISEI dnts ran, 2010.

11. Dokholyan S.V. Resource potential of the agrarian sphere of the region / S.V. Dokholyan, Y.D. Umavov // Economics and entrepreneurship. 2012. No. 1. S. 37-45.

12. Jenner T. Industry structure, market strategy and the success of the enterprise // problems of the theory and practice of management. 2000. No. 3.

13. Kurbanov, K.K. Strategic management of production in agricultural enterprises and agribusiness in the region / by K.K. Kurbanov, R.K. Cazalieu // Dagestan scientific. center of RAS, Institute of socio-economic research.; Russian Acad. of agricultural Sciences; Dagestan scientific-research Institute of agricultural households Islands. – Makhachkala, 2010.

14. Petrosyants V.Z. System performance management of regional agriculture / Petrosyants V.Z., Kurbanov K.K., Abdullayev I.M. // Regional problems of transformation of the economy. 2007. No. 1. S. 51-55.

15. Eminova, E.M. targeted approach to strategic planning and agribusiness in the region / E.M. Eminova, A.D. Hasanov // Regional problems of transformation of the economy. 2015. No. 11. P. 40-49.

16. Yunusov, S.P. Innovative development of agriculture as a tool of mobilization of resource potential / P.S. Yunusova // Regional problems of transformation of the economy. 2013. No. 3 (37). P. 170-173.

17. Yunusov, P.S. the role of the state in a market economy / P.S. Yunusov, R.M. Magomedov // Issues of economy structuring. 2003. No. 3. S. 128-131.

К. Дауылбаев¹, экономика ғылымдарының докторы, профессор

Б. Майданқызы², магистрант

^{1,2} Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

АӨК өңдеу саласы кәсіпорындарының бәсекеге қабілетті стратегиясын дамыту

Түйіндеме. Бұл жұмыстың мақсаты – агроөнеркәсіптік кешеннің қайта өңдеу өнеркәсібі кәсіпорындарында бәсекеге қабілетті стратегияны қалыптастыру ерекшеліктерін зерттеу. Жұмысты жүргізу әдісі немесе әдістемесі. Зерттеулер отандық және шетелдік ғалымдардың экономикалық еңбек деңгейіндегі стратегиялық басқару механизмін, менеджмент, стратегиялық менеджмент, корпоративтік стратегия, маркетинг саласындағы зерттеулердің нәтижелерін ашатын іргелі еңбектеріне негізделген. Нәтижелер. Стратегияны қалыптастыру мәселелері экономикалық әдебиеттерде жеткілікті егжей-тегжейлі қамтылғанына қарамастан, көптеген аспектілерде проблема жеткілікті түрде зерттелмеген болып қалады. Кәсіпкерліктің қазіргі жағдайлары кез-келген кәсіпорын өнімнің барлық коммерциялық сипаттамалары және оның нарыққа жылжуын қамтамасыз ету құралдары бойынша бәсекелестерден артықшылыққа жете алмайтындай жағдайға ие. Сондықтан, басымдықтарды таңдап, нарықтық жағдайдың даму тенденцияларына барынша сәйкес келетін және кәсіпорынның мықты жақтарын

тиімді түрде қолданатын стратегия жасау қажет. Нәтижелердің қолданылу саласы. Зерттеу нәтижелерін ауылшаруашылық кәсіпорындарында стратегиялық басқару жүйесін қалыптастыру мен енгізуді ғылыми негіздеуге байланысты нақты ұсыныстарды әзірлеу кезінде пайдалануға болады. Ауылшаруашылық өндірісінің өзіндік ерекшеліктеріне байланысты стратегия құру проблемасы агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорындары үшін ерекше өзекті болып табылады деген қорытындыға келді.

Түйінді сөздер: стратегиялық басқару, агроөнеркәсіптік кешен кәсіпорны, стратегиялық жоспарлау, бәсекелестік, бәсекелестік артықшылықтар.

К. Дауылбаев¹, доктор экономических наук, профессор

Б. Майданкызы², магистрант

^{1, 2} Алматинский Технологический Университет, г. Алматы, Казахстан

Разработка конкурентной стратегии предприятий перерабатывающей промышленности АПК

Аннотация. Цель настоящей работы является исследование особенностей формирования конкурентной стратегии на предприятиях перерабатывающей промышленности АПК. Метод или методология проведение работы. Основой исследования являются фундаментальные труды отечественных и зарубежных учёных, раскрывающие механизм стратегического управления на уровне хозяйствующего субъекта, результаты исследований в области менеджмента, стратегического менеджмента, корпоративной стратегии, маркетинга. Результаты. Несмотря на то что вопросы формирования стратегии достаточно подробно освещены в экономической литературе, тем не менее по многим аспектам проблема продолжает оставаться недостаточно изученной. Современные условия хозяйствования таковы, что ни одному предприятию не под силу достижение превосходства над конкурентами по всем коммерческим характеристикам товара и средствам, обеспечивающим его продвижение на рынке. Поэтому необходимо выбирать приоритеты и выработать стратегию, которые больше всего соответствуют тенденциям развития рыночной ситуации и оптимальным способом используют сильные стороны деятельности предприятия. Область применения результатов. Результаты проведённого исследования могут быть использованы в процессе разработки конкретных предложений, связанных с научным обоснованием формирования и реализации системы стратегического управления на предприятиях АПК. Делается вывод, что в связи со специфическими особенностями аграрного производства особенно актуальной проблема разработки стратегии становится для предприятий агропромышленного комплекса.

Ключевые слова: стратегическое управление, предприятие АПК, стратегическое планирование, конкуренция, конкурентные преимущества.

М. М. Алиева, аға оқытушы
«Нархоз» Университеті» АҚ, Алматы қ., Қазақстан

ҚАРЖЫ НАРЫҒЫНДАҒЫ ДАҒДАРЫС: СЕБЕПТЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ САЛДАРЫ

Түйіндеме. Мақалада әлемдік экономиканың жедел қаржылық дағдарысқа, одан кейін рецессияға ену себептері мен шарттары қарастырылады. Дәстүрлі циклдік параметрлердің де, шиеленіскен құрылымдық теңгерімсіздіктердің де өзара байланысты болуымен байланысты бұл дағдарыстың күрделі сипатына назар аударылады. Қазіргі қаржылық дағдарыстың Қазақстан экономикасына әсері қарастырылады. Мұнай бағасының күрт төмендеуі, теңге бағамының ауытқуы, әлемдегі тұрақсыз геосаяси жағдайы онсызда қиын жағдайда пандемияға қатысты тіптен ушығып тұрғаны туралы жеткізілген.

Әлемдік қаржы дағдарысының негізгі аспектілеріне назар аударады: оның дамыған нарықтық экономикадағы әдеттегі циклдік дағдарыстармен салыстырғанда ерекшеліктері; жаһандық қаржылық дағдарыстың себептері көрсетілген, оның Қазақстан үшін ықтимал салдарына баға берілген. Коронавирус пандемиясы жағдайында әлем мемлекеттері жоспардан тыс қаржы бөлінулеріне тап болғаны және соған сәйкес, мемлекеттердің сыртқы қарызы да өте үлкен көлемде көбейгені туралы ақпараттармен сипатталған

Халықаралық валюта қорының (ХВҚ) деректері негізінде әлем державаларының сыртқы қарызы көлем жағынан ІІ Дүниежүзілік соғыс кезіндегі деңгейге жеткені туралы сандық көрсеткіштер келтірілген. Қазақстандағы жағдайды шешу шараларын ел президентінің жолдаудағы анықтаған бағыттарын: қаржы жүйесі, оның ішінде банк жүйесі, қаржылық жағдайды жеңілдету, ресурстардың нақты экономикаға ағуын қамтамасыз ету және ұлттық және халықаралық қаржы нарықтарындағы өтімділікті арттыру бойынша шаралар қабылдау арқылы сұранысты сақтауға және сенімділікті сақтауға болатыны туралы айтылған

Түйінді сөздер: дағдарыс, пандемия, дүниежүзілік дағдарыс, әлемдік қаржылық дағдарыс, әлемдік экономика, сыртқы қарыз, халықаралық валюта қоры.

Кіріспе. Дағдарыстар әмбебап болып табылады, олар тірі және жансыз табиғатта, қоғамда кез-келген жүйеге тән, өйткені циклсыз даму болмайды, ал дамусыз жүйе өлі деп айтуға болады. Сонымен бірге абсолютті бірдей екі бірдей дағдарыс жоқ: олардың әрқайсысы жеке, ерекше, өзіндік себептері мен факторларының жиынтығы, ешнәрсеге ұқсамайтын өзіндік ерекшеліктері бар. Бірақ бұл позиция абсолютті емес, белгілі бір ерекшеліктердің ұқсастығы табылмаған екі дағдарысты табу мүмкін емес.

Бірақ көптеген экономистер оның дамып келе жатқан қаржылық-экономикалық дағдарыстың тереңдігі оның негізгі себебі – жаһандық даму

моделінің сарқылуын ескермегендіктен бағаланбайды деп санайды. Бұл дүниежүзілік тәртіп пен өмір салты үлгісінің дағдарысы, мұндай жағдайды басқару шешімімен тезірек қалпына келтіру мүмкін емес.

Сараптамалық бөлім. Бүгінгі күнге дейін әлемдік деңгейде болған тарихи «жойқын» қаржылық дағдарыстар нәтижесінің зерттелім негізінде анықталған қаржылық дағдарыстың негізгі себептері:

– дамыған елдердің әлемдік және ұлттық экономикаларының динамикасының циклдік сипаты және осы процестердің әлемдік экономиканың негізгі орталықтарында синхронизациясының күшеюі;

– әлемдік экономиканың және дүниежүзілік қаржының жаһандануы жалпы саяси тұрақсыздық пен әлемнің әртүрлі аймақтарындағы қарулы қақтығыстар қаупінің артуы аясында – бұл әлемдік экономиканың тұрақсыздығын және капитал ағындарының әлемдік қозғалысын күшейтеді;

– жоғары мұнай бағаларының несиелік капиталдың қозғалысына, осы өнімге бағаны «классикалық» қалыптасудан «бөлуіне» және әлемдік қаржы орталықтарына «бос ақшаның» үлкен көлемінің «қысымына», «сабын көпіршіктерін» құруға және сәйкесінше жалған капитал масштабының ерекше өсуіне әсері;

– ірі қаржы капитал саласындағы бәсекелестіктің жойылуына, әлемдік монополияның өсуіне, бәсекелестіктің жолын кесуге әкелетін процестерді қалыптастыру;

– басқарудың тиімділігі мен сапасының төмендеуі, артық пайда табуға жол берілетін негізсіз тәуекелдер;

– екінші дүниежүзілік соғыстың соңында әлемдік қаржы жүйесін реттеу үшін құрылған Бреттон-Вудс қаржы институттарының дағдарысы, қазіргі ортадағы қаржы ағындарының қозғалысын реттейтін ұлттықтан жоғары институттардың болмауы және т.б.

2008 жылы басталған дағдарыс әдеттегі циклдік шеңберден асып түсті;

біріншіден, жаһандану жағдайында басталған дағдарыс соңғы онжылдықта қарқынды дамып келе жатқан барлық елдер мен аймақтарды қамтыды. Маңызды заңдылық айқын: дағдарыс соңғы онжылдықта ең табысты болғандардың бәріне ауыр тиді; керісінше, тоқыраудағы елдер мен аймақтар одан аз зардап шекті;

екіншіден, ол дағдарыс құрылымдық сипатта болды, яғни, әлемдік экономика құрылымы мен оның технологиялық базасының елеулі жаңаруын болжады. Қандай құрылымдық өзгерістер болатынын ондада айту қиын болды, бірақ оның нәтижесі салалық және аймақтық қатынастардағы күштерді қайта бөлу болды.

Әлем елдері өз тарихында бірнеше қауіпті, көлемі жағынан жойқын қаржылық дағдарыстарды бастан кешірді. Ең ірілері ретінде 1929-1933 ж. Ұлы депрессияны.

Әлемдік экономикалық дағдарыстар нарықтық экономика жүйесіндегі сұраныс пен ұсыныстың теңгерімсіздігі ретінде циклдік тұрақтылықпен туындайды. Бір жарым ғасырдағы 1857 жылғы бірінші дүниежүзілік дағдарыс кезінен бастап олардың 20-ға жуығы болды, 2007 жылы АҚШ-тың ипотекалық несиелік нарығында басталған қазіргі дағдарыс, содан кейін

вирустық инфекцияның әсерін еске түсіре отырып, қаржылық қызметтің барлық жаңа бағыттарын тез басып ала бастады. Өзінің зиянды қабілетін ескере отырып, ол экономиканың нақты секторындағы өндіріс көлемінің төмендеуімен және басқа да жағымсыз көріністермен ауқымды (жүйелік) экономикалық дағдарысқа айналу ықтималдығы жоғары әлемдік қаржы дағдарысы ретінде тез қарқын алды. Коммерциялық және орталық банктер саясатындағы типтік қателіктер, әдетте, себептер ретінде көрсетіледі, атап айтқанда, олардың төлем қабілеттілігіне тиісті бақылау жасамай пайда табуға ұмтылған қарыз алушылар шеңберінің шамадан тыс кеңеюі, орталық банктер дұрыс түзетпеген несиенің кеңеюі негізсіз және сонымен қатар қаржы нарықтарындағы өте жоғары спекуляциялардың болуы. Нәтижесінде іс жүзінде қалпына келтірілмейтін көптеген «үмітсіз қарыздар» пайда болды, олар коммерциялық банктердің балансында ауыр салмақ сияқты ілінді.

Бірақ, 2020 жылғы әлемде басталып кеткен дағдарыс ерекше болайын деп тұр. Себебі, оның жойқын әсері тек экономикалық көрсеткіштер мен стратегияға ғана емес, сонымен қатар, коронавирус дертіне де тікелей байланысты.

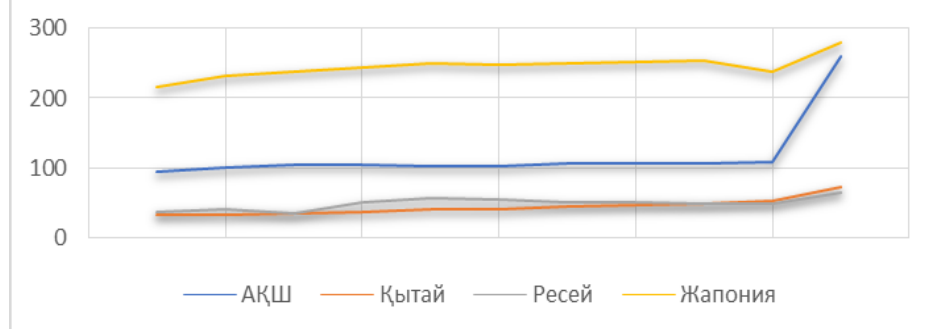
Соңғы 2020 жылдың өзгерістері бүкіл әлем экономикасына әсер еткен бір толқын болды. Оның басты себебі – Covid-19 пандемиясы. Бұл дерт Жер беті халқының денсаулығына ғана емес, сонымен қатар, тұрақты даму тенденциясына, экономикасы мен саясатына, қаржы секторына және басқа да барлық салаларына әсер етіп, әлі де аяқталар емес. Бәлкім, дерттен сауығу үшін вакцина қолданысқа еніп, карантиндік шаралар аяқталар, дегенмен, құлдырауға ұшыраған экономиканы бастапқы қалпына келтіру тағы онжылдықтарға созылары анық.

Пандемия жағдайында әлем мемлекеттері жоспардан тыс қаржы бөлінулеріне тап болды: қосымша медицина қызметкерлері, арнайы ауруханалар, дәрі-дәрмек және т.б. Соған сәйкес, мемлекеттердің сыртқы қарызы да өте үлкен көлемде көбейді. Халықаралық валюта қорының (ХВҚ) деректеріне сүйенсек, әлем державаларының сыртқы қарызы II Дүниежүзілік соғыс кезіндегі деңгейге жетті, яғни, әлемдік жалпы ішкі өнімнің 128%-на тең болды. Қалыпты экономикалық жағдайда сыртқы қарыз ЖІӨ-нің 80%-нан аспауы керек. Қордың болжамдарына сәйкес сыртқы қарыздардың осындай жоғары көлемі бұл дағдарысты соңғы 25 жылдағы ең ауыр құлдырауға айналдыруы мүмкін.

Сыртқы қарыз жағдайын толығырақ талдап кету мақсатында төмендегідей диаграмма құрылды. Көріп отырғанымыздай, 2010-2019 жылдар аралығында сыртқы қарыз қалыпты түрде өсіп немесе бір деңгейде екенін байқаймыз. 2020 жылы бұл көрсеткіш қарқынды түрде өсті [1].

Төмендегі суреттегідей тенденция көптеген әлем елдерінде байқалады. Бірақ, әлемдік экономикаға тікелей әсер ететін мемлекеттердің жағдайы өте қауіпті болуы мүмкін. Қаржылық дағдарыстың айқын тағы да бір дәлелі – экономикалық өсу деңгейінің бәсеңдеуі. Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымының (ЭБДҰ) болжамдарына сәйкес әлемдік экономиканың жағдайы құлдырау дәрежесіне жетуі мүмкін. Онымен қоса, көптеген инвестициялық банктер бүгінгі қор нарықтарындағы жағдайды 2008 жылғы жағдайға ұқсатады.

Әлемдік алпауыт мемлекеттердің сыртқы қарыз динамикасы, 2010- 2020 жылдар, млрд. \$

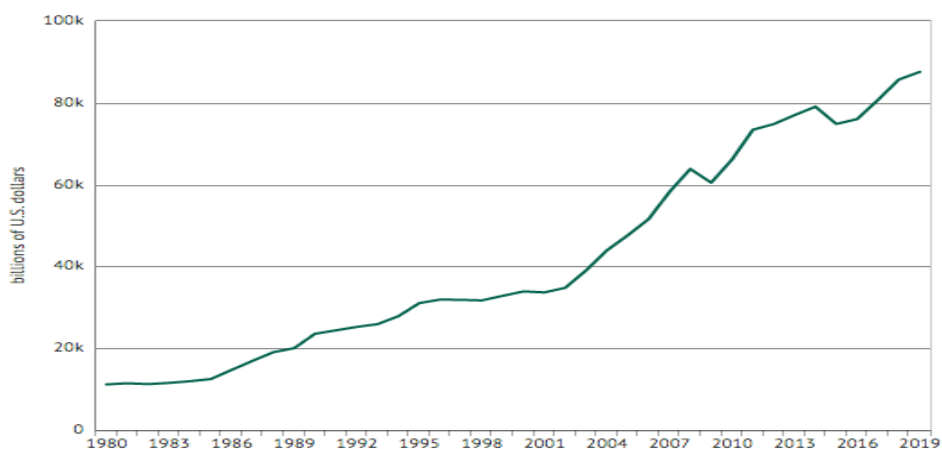

1-сурет. АҚШ, Қытай, Ресей және Жапония мемлекеттерінің сыртқы қарыз динамикасы (2010-2020 ж), млрд доллар

Ескерту – мәліметтер ақпарат көзі негізінде автормен құрылған [1]

2020 жылғы экономикалық дағдарыс кем дегенде жарты ғасырдағы ең ауыр дағдарысқа айналды. Әлемдік экономикадағы рецессия, ХВҚ-ның бағалауы бойынша 4,9% құрайды. Салыстыру үшін 2008 жылы әлемдік ЖІӨ 1% -ға ғана төмендеген.

Экономикалық өсудің жағдайын толық сипаттау үшін әлемдік ЖІӨ-ді талдау қажет. 2019 жылға дейін әлемдік ЖІӨ тұрақты түрде өсіп отырды. Оны келесі диаграммадан көруге болады:

2-сурет. Әлемдік ЖІӨ динамикасы (1980-2019), млн доллар

Ескерту – мәліметтер ақпарат көзінен алынған [2]

Дүниежүзілік банктің болжамына сәйкес, әлемдік ЖІӨ деңгейі 5,2%-ға төмендейді [3]. Бұл құлдырау – дүние жүзі тарихындағы ең ауыр рецессиялардың бірі болмақ. Дамушы экономикасы бар елдерде жан басына шаққандағы табыс едәуір азаятындығы сезіледі. Нақты аймақтар бойынша қарастырсақ:

– Шығыс Азия және Тынық мұхиттық аймақ елдері: болжамға сәйкес, ЖІӨ бұл аймақтарда 0,5%-ға төмендеп, 1967 жылдан бері ең төменгі деңгейге жетеді.

– Еуропа және Орталық Азия: бұл аймақта ЖІӨ деңгейі 4,7%-ға төмендеп, барлық елдерге әсер етеді.

– Латын Америкасы және Кариб бассейні: аймақта тұрақты даму 7,2%-ға төмендеп, шок жағдайына ұласуы мүмкін.

– Оңтүстік Азия: экономикалық дамудың бәсеңдеуі ЖІӨ-нің 2,7%-ға төмендеуі және инвестициялық тартымдылықтың азаюы ретінде көрініс табуы мүмкін [4].

Әлемдік қаржы нарығындағы дағдарыстың басталғандығы туралы үшінші нақты дәлел – мұнай бағасы. Мұнайға деген сұраныстың тоқтап қалуы, Ресей және ОПЕК+ арасында келісімнің бұзылуы, пандемия және т. б. факторлардың әсерінен мұнайдың 1 баррелінің бағасы өте үлкен толқуларға ұшырады. Әсіресе, «Brent» маркалы мұнайды атап өтуге болады. Мұнайдың бағасы тек ОПЕК құрамындағы мемлекеттерге ғана емес, мұнайды экспорттаушы барлық елдерге әсер етті. Оның ішінде Қазақстан да бар. 2020 жылдың сәуір айында мұнай барреліне 19,16 долларды құрап, төменгі құлдырау дәрежесіне жетті. Көптеген фьючерстік мәмілелер мен келісім-шарттар тоқтатылды. Пандемия кесірінен мұнайға деген сұраныс азайып, экспорттаушы мемлекеттер зиян шекті.

Нәтижелер мен талқылаулар. COVID-19-тің экономикалық салдары соңғы жиырма жыл ішінде Қазақстан экономикасы үшін ең үлкені болды және оның өсуіне айтарлықтай кері әсерін тигізуде. Мұнай бағасының құлдырауы жиынтық сұранысты күрт төмендетіп, қаржы секторының тұрақтылығын шайқады. Осындай және басқа да көптеген экономика салалары 2020 жылы біраз шығынға ұшырап, әлі ондаған жылдар бойы өз қалпына келуге тырысатын болады. Қаржылық дағдарыстың зардаптарын жою, ең алдымен, пандемияға, жаңа дерттің вакцинациясы мен емделу жолдарына байланысты. Бұл жағдай бүкіл дүние жүзін аяқ асты туындауы мүмкін кез келген апатқа, ауру-дертке, экономикалық құлдырауға дайын болуға және соған сәйкес әрекет жасауға үйретті.

Әлемдік экономикада тоқырау қаупі артып келеді: дамуға микро-экономикалық тұрақсыздық, қаржылық теңсіздік, сауда шиеленісі, инвестициялардың төмендеуі, бизнестің белгісіздігі және үлкен қарыз көлемі.

Халықаралық Валюта Қорының алдын-ала болжамы бойынша берілген болжамы 2020 жылы Қазақстанның ЖІӨ-нің төмендеуі (нақты мәнде) минус 2,5% құрайды, бұл 2019 жылғы ЖІӨ өсуіне қарағанда + 4,5% құрайды делінген [5].

Әлем елдерінде Үкіметтердің экономикалық және әлеуметтік мәселелерді қалай шешетініне наразылық күшейіп келеді. Осындай жағдайда, қандай шаралар тиімді болуы мүмкін, әрине:

- сауда саясатын жеңілдету керек;
- сауда соғыстарынан аулақ болу;
- ақша-несие саясатында: түпкілікті несие беруші институтының орнына өтімділікті қамтамасыз ету және COVID-19 залалдарын зарарсыздандыру;

- бюджеттік саясатта: мемлекеттік инвестицияларды арттыру бойынша дәстүрлі орта және ұзақ мерзімді дағдарысқа қарсы шаралардың орнына неғұрлым инновациялық бюджеттік саясат: үй шаруашылықтарына трансферттер бөлу, жергілікті билік органдарына қолдау көрсету, салықтарды төмендету, денсаулық сақтау мен әлеуметтік әл-ауқатты қолдау бағдарламаларын кеңінен қолдану қажет.

Қорытынды. Вирус бүкіл әлемге тарала бастаған кезде, шешуші және келісілген іс-қимыл әлемдік экономика мен қаржы нарықтарының тұрақтылығын қамтамасыз ету, сенімділікті нығайту және терең және тұрақты экономикалық әсердің алдын алу үшін маңызды болып табылады. Осы орайда ҚР Президенті Қ.К. Тоқаевтың өзінің қыркүйек айындағы халыққа жолдауында: «Осындай қиын-қыстау жағдайда барлығымыз жұмыла бірігіп жұмыс жүргізуіміз керек. Бұл – береке-бірлігіміз сыналатын уақыт. Әрбір дағдарыстың екі жағы бар. Біріншіден, бұл, әлбетте – қауіп, бірақ, екіншіден, бұл – мүмкіншілік. Индет, дағдарыс дегеніміз – уақытша, өтпелі нәрсе. Біздің алдымызда тұрған мақсат – мүмкіндікті барынша пайдалану, осы дағдарыстан аман-есен шығып, одан да мықты болуымыз керек.

Біз әрқайсымыз өз міндетімізді жауапкершілікпен орындасақ, бұл қиындықтан тезірек шығамыз!» [6] делінген.

Жалпы президент жолдауында дағдарыстың ушықпауына, қазіргі жағдайдан шығу бағытын көрсеткен, әсіресе:

- қаржы жүйесі, оның ішінде банк жүйесі, қаржылық жағдайды жеңілдету, ресурстардың нақты экономикаға ағуын қамтамасыз ету және ұлттық және халықаралық қаржы нарықтарындағы өтімділікті арттыру бойынша шаралар қабылдау арқылы сұранысты сақтауға және сенімділікті сақтауға көмектесуі керек.

- ақша-несие саясатын жұмсарту, сұраныс пен сенімді сақтауға көмектеседі, сонымен бірге үй шаруашылықтары мен фирмалар үшін қарыз алу құнын төмендетеді.

- төмен ставкалармен қатар (егер мұндай ақша айла-шарғы жасау мүмкіндігі болса), ынталандыруды ақша-несие саясатының күтілетін жағдайы туралы алдын-ала хабарлау және активтерді (тәуекелді активтерді қоса алғанда) сатып алуды ұлғайту арқылы қамтамасыз етуі керек деп тұжырымдаған.

Сонымен, рецессиялар, өндірістегі тоқырау және одан да көп Батыс елдеріндегі дағдарыстар Қазақстан экономикасына қатты әсер етеді. Шетелдік нарықтың ықпалынан өзін толығымен босату әлемнің кез-келген елі үшін ойдағыдай мақсат бола алмайды, және қазіргі заманғы жағдайда мұндай мақсат оң нәтиже бермейді. Халықаралық еңбек бөлінісі процестерін шебер пайдалану, ел өзінің табиғи артықшылықтарымен анықталатын өнімді өндірген кезде, бұл жетістік пен өркендеуге қол жеткізетін ең ұтымды жол.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. «Әлем елдері статистикасы» электронды журналы. URL: <https://svspb.net/sverige/statistika-stran-mira.php>
2. Іскерлік ақпарат орталығы «Капитал». URL: <https://kapital.kz/world/89905/oesr-peresmotrela-prognozy-dlya-mirovogo-vvp.html>
3. «Дүниежүзілік банк» баспа журналы // Әлемдік экономика мүмкіндіктері. 2020. С. 15-17.
4. Есин П. А. Әлемдік нарықтың коронавирустық дағдарыс жағдайында даму сценарийі. 2020. – 158-167 бб.
5. Халықаралық валюта қоры коронавирусқа қарсы шараларды жоғары бағалады. Егеменді Қазақстан газеті сайты: www.egemen.kz, 19.11.2020.
6. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты Қазақстан халқына Жолдауы, 2020 жылғы 1 қыркүйек.

М.М. Алиева, старший преподаватель
АО «Университет «Нархоз»», г. Алматы, Казахстан

Кризис финансового рынка: причины и последствия

Аннотация. В статье рассматриваются причины и условия вступления мировой экономики в острый финансовый кризис, а затем и в рецессию. В связи с взаимозависимостью как традиционных циклических параметров, так и обострения структурных дисбалансов, внимание уделяется комплексному характеру этого кризиса и рассматривается влияние текущего финансового кризиса на экономику Казахстана. Сообщается, что резкое снижение цен на нефть, колебания курса тенге, нестабильная геополитическая ситуация в мире уже усугубляются пандемией. Акцентируется внимание на основных аспектах мирового финансового кризиса: его особенностях в сравнении с обычными циклическими кризисами в развитой рыночной экономике, причины мирового финансового кризиса, его возможные последствия для Казахстана. В условиях пандемии коронавируса страны мира столкнулись с незапланированными финансовыми ассигнованиями и, соответственно, внешний долг государств значительно увеличился. По данным Международного валютного фонда (МВФ), внешний долг мировых держав по объему достиг уровня Второй мировой войны. Утверждается, что можно поддерживать спрос и поддерживать доверие, принимая меры по обеспечению потока и увеличению ликвидности на национальных и международных финансовых рынках. Было отмечено, что меры по урегулированию ситуации в Казахстане могут поддерживаться путем принятия мер по смягчению финансовой ситуации, обеспечению притока ресурсов в реальный сектор экономики и повышению ликвидности на национальных и международных финансовых рынках.

Ключевые слова: кризис, пандемия, глобальный кризис, глобальный финансовый кризис, мировая экономика, внешний долг, международный валютный фонд.

M.M. Alieva, Senior Lecturer
University "Narxoz", Almaty, Kazakhstan

Financial market crisis: causes and consequences

Abstract. The article examines reasons and conditions for the entry of the world economy into an acute financial crisis, and then into a recession. Due to the interdependence of both traditional cyclical parameters and exacerbation of structural imbalances, attention is paid to the complex nature of this crisis and the impact of current financial crisis on the economy of Kazakhstan is considered.

It is reported that a sharp decline in oil prices, fluctuations in the tenge exchange rate, an unstable geopolitical situation in the world are already exacerbated by a pandemic. The focus is on the main aspects of global financial crisis: its features in comparison with the usual cyclical crises in a developed market economy, the causes of the global financial crisis, its possible consequences for Kazakhstan. In the context of the coronavirus pandemic, countries of the world are faced with unplanned financial allocations and, accordingly, the external debt of states has increased significantly. According to the International Monetary Fund (IMF), the external debt of world powers has reached the level of World War II. It is argued that it is possible to support demand and maintain confidence by taking measures to ensure flow and increase liquidity in the national and international financial markets. It was noted that measures to resolve the situation in Kazakhstan can be supported by taking measures to mitigate the financial situation, ensure the flow of resources into the real sector of economy and increase liquidity in the national and international financial markets.

Keywords: crisis, pandemic, global crisis, global financial crisis, world economy, external debt, International Monetary Fund.

Н.Е. Дабылтаева¹, экономика ғылымдарының кандидаты

Ғ. Рахымжан², докторант

^{1,2} әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЖАСЫЛ ЭКОНОМИКА: ПРОБЛЕМАЛАР МЕН НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕР

Түйіндеме: Тұрақты даму тұжырымдамасы соңғы жылдары басты басымдықтары жоғары энергия тиімділігі мен қоршаған ортаға ең аз әсер ету болып табылатын «жасыл экономика» тұжырымдамасымен тығыз байланысты. Әлемдік қоғамдастық қоғам дамуының сапалық деңгейін арттыру бағытында қозғала отырып, дамудың жаңа тұжырымдамасын ұсынады, онда қоғамның әл-ауқатының артуы қоршаған ортаға ұқыпты қараумен және болашақ ұрпақ үшін табиғи ресурстарды сақтаумен қатар жүреді. «Энергияны тиімдеу» саясатын қолданудың әлемдік тәжірибесі қоғамдық дамудың салыстырмалы түрде жаңа үрдісі болып табылатынына қарамастан, көптеген дамыған елдер энергия үнемдеуге негізделген ұлттық даму стратегияларын табысты іске асыруда. Мақалада осы бағытта Қазақстанда «жасыл экономика» тұжырымдамасын іске асырудағы шешуін таппаған проблемалар мен негізгі үрдістерді сараланып және оны шешу жолдары қарастырылады.

Жасыл экономикаға көшудің неғұрлым табысты практикаларын іске асырудың шетелдік тәжірибесін зерделеу негізінде кәсіпорындардың міндетті экологиялық аудитін жүргізу, шаруашылық жүргізуші субъектілердің экологиялық таза технологияларды енгізуін қолдауға бағытталған өңірлік экологиялық қорларды құру және шектеулі ластануға арналған квоталарды сату сияқты ұйымдастыру және қаржы құралдары мен тетіктері ұсынылды.

Түйінді сөздер: «Жасыл экономика», табиғи ресурстар, баламалы энергия көздері, стратегия, «Жасыл» құрылыс, «Жасыл» ғимарат.

Кіріспе. Елдің және оның өңірлерінің экономикалық өсуінің жоғары қарқынын қамтамасыз ету қажеттілігі жағдайында қазіргі экологиялық, экономикалық және әлеуметтік тәуекелдерді жоюдың перспективалық бағыттарының бірі «жасыл экономикаға» көшу, оны іске асыру негізінде аумақтардың тұрақты дамуын қамтамасыз ету болып табылады. Жасыл экономиканы зерттеуге арналған көптеген жұмыстарға қарамастан, оған аймақтық деңгейіндегі көшудің басқарушылық аспектілері әлі де аз зерттелген. Осыған байланысты, осы тарауда жасыл экономикаға көшу проблемаларын зерттеу, сондай-ақ жасыл экономикаға көшу үрдістерін басқаруды жетілдіру құралдарын әзірлеу болды.

Қазақстан Республикасының жасыл экономикаға көшу барысында, осы үрдісті шектейтін негізгі проблемалар анықталды. Олардың ішінде: халық арасындағы экологиялық білім мен мәдениетті қалыптастыру, мамандардың жетіспеуі, инвестиция көлемінің аздығы, қоңыр энергетика көздерінің арзандығы, құқықтық саладағы қиыншылықтар (инвесторларға

қиындық тудыруда), жасыл құрылысты және көлік саласын атап өтсе болады.

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдері экономикасының дамуы қоршаған ортаға теріс әсердің артуымен қатар жүреді, бұл ластану мен деградацияға, метеорологиялық және климаттық жағдайлардың өзгеруіне, биологиялық әртүрліліктің төмендеуі мен жоғалуына, және аурудың жоғарылауына алып келеді. Қоршаған ортаны ластау проблемасының өткірлігі – экологиялық құрамдас бөлікті одан әрі елемеген жағдайда, әлемдік экономика үшін елеулі жағымсыз салдарлардан тұратын болады.

Зерттеудің әдістері. Халықта экологиялық мәдениетті дамыту мәселесі Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдамада айқындалған негізгі қағидаттардың бірі. Бизнеске және халық арасында экологиялық мәдениетті оқыту мен қалыптастыруды декларациялайды. Осы қағиданы жүзеге асыру үшін, келесі қажетті шарт анықталған – қоршаған ортаны қорғауға байланысты тақырыптарды білім беру ұйымдарының оқу жоспарларына толық енгізу қажет болатын қоршаған ортаны қорғау бойынша жаңа экомәдениетті жалпы жұртшылық арасында тәрбиелеу [1]. Бұл өскелең ұрпақтың табиғи ресурстарға ұқыпты қарау мәдениетін тәрбиелеуге мүмкіндік береді және қосымша пайда әкеледі.

Осы жылдың тамыз айында Білім және Ғылым министрі Аймағамбетов мырзаның айтуы бойынша: «осы жылдан бастап барлық мектептерде эотоқырыпқа байланысты сынып сағаттары өтетін болады. Оған қоса, сабаққа байланысты талқылау жүріп жатқаны мәлімдеді. «Дарын» орталығының негізінде, экологиялық бағытта ғылыми жобалардың конкурстары өткізілетін болады», – деді.

Білім және ғылым Министрлігі 2020-2021 оқу жылынан бастап Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасымен бірлесіп білім алушыларда экологиялық мәдениет, экологиялық білім және тәрбие деңгейін арттыру жөніндегі жаңа жобаны іске асыруды бастады. Бұл жоба шеңберінде жер, ауа, су, энергия, биоалуантүрлілік сияқты маңызды экологиялық аспектілерді ашатын ақпараттық-білім беру бейнесюжеттері, көп сериялы анимациялық бейнероликтер жасалады және оған үйрететін онлайн сабақтар өтеді.

Қазақстандық педагогтар өз біліктіліктерін арттыру мақсатында – экоқұрылым саласындағы түрлі ұйымдармен және сарапшылармен өзара әрекеттеседі [2].

2017 жылдың маусым-тамыз айларында Астанада болып өткен «ЭКСПО-2017» Халықаралық көрмесі, халықтың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда маңызды рөл атқарды. Көрмеде соңғы буынның энергия тиімді технологиялары, сондай-ақ оларды қалай және неге пайдалану керектігі туралы дәлелдер базасы ұсынылды. Аталған көрме «Болашақ энергиясын» өндіру, бөлу және пайдалану жөніндегі тұрақты жоспарды құру мен іске асыруға әркімнің жеке жауапкершілігі мен жеке қатысуы туралы идеяға баса назар аударды. Қоса атауға сай, көрме аясында WSEC-2017 инженерлері мен ғалымдарының «Болашақ энергиясы: инновациялық сценарийлер және оларды жүзеге асыру әдістері» Дүниежүзілік Конгресі және басқа да көптеген іс-шаралар өтті.

Жасыл энергетика саласындағы қаржы мәселесі, яғни ол жаңартылатын энергия көздерінен алынатын электр энергиясының тарифтеріне және жобаларға инвестициялар тартуға байланысты.

Қазақстанда жүріп жатқан ЖЭК жобаларының біртіндеп, жоспар бойынша дамуы дұрыс деп санаймын: 2020 жылы барлық өндіруден 3%-ға және 2030 жылға дейін 10%-ға қол жеткізу. Алайда, энергетика саласына жағартылатын энергия көздерін бірден енгізген жағдайда, мұндай іс-әрекет тарифтердің қымбаттауына, ал ол кезегінде сұраныстың өте төмен деңгейін көрсетуіне алып келуі мүмкін еді.

Шетелде дәстүрлі және «жасыл» энергетиканың бағаларын теңестіру туралы жиі айтады. Алайда, бұл жерде біріншісі бастапқыдан бастап қымбат болғандығын айта кету қажет. Оларда дәстүрлі энергия бір киловатт-сағаты үшін 30-50 теңге тұрады, ал бізде көтерме сауда нарығында құны 6-дан 9 теңгеге дейін. Дамыған мемлекеттерде дәстүрлі электрэнергиясы әдеттен-ақ қымбат, ал болашақта ол тағы да қымбаттайтынына күмән болмау керек.

Нәтижелер мен талқылаулар. Қазақстан өз алдына елдің энергия жүйесіндегі жаңартылатын энергия көздерінің үлесін арттыру бойынша өршіл міндеттер қойып отыр. 2020 жылдың соңына қарай оны 3%-ға, ал 2030 жылға қарай 10%-ға дейін жеткізу жоспарлауда.

2018 жылы Энергетика министрлігі қолдаудың жаңа кезеңіне өтті: елімізде аукциондық сауда-саттық өткізіле бастады. Мысалы, күн энергетикасы бойынша жеңімпаздардың тарифтері киловатт-сағат үшін 18-ден 22,9 теңгеге дейін, жел энергетикасы бойынша – 20,9 теңгеден жоғары болды. Алайда, бұл көмір электр станциялары ұсынатын бағадан әлде қайда жоғары. Мысалы, көмір электрстанцияларының ұсынып отырған бағалары 6-дан 9 теңге аралығында [3].

Алдында айтылғандай, Қазақстанда көмірден алатын электрэнергиясы әлем бойынша ең арзаны болып табылады – кВт сағатына 6-9 теңгеге дейін. Бұл бағыттың бұдан әрі жұмыс істеуі үлкен күмән тудыртуда. Себебі, қазіргі таңда айтылған бағамен дәстүрлі электрэнергиясы үшін ешқандай пайда түспейді [4].

Осы жылы аукцион қараша айының ортасында аяқталды. Оған 5 қатысушы жіберілді. Қатысушылардың ұсынылған бағалар диапазоны 16.9-14.99 тг/кВтс (ҚҚС-сыз). Аталған аукционды екі компания жеңіп шықты: «UBS QZ» ЖШС (Қазақстан) жобаның белгіленген қуаты 10 МВт, аукциондық бағасы 14.99 тг/кВт*сағ (ҚҚС-сыз); «UBS Solar» ЖШС (Қазақстан) жобаның белгіленген қуаты 10 МВт, аукциондық бағасы 15.62 тг/кВт*сағ (ҚҚС-сы) [5].

Қазақстан «Күн энергетикасы қауымдастығының» атқарушы директоры Тимур Шалабаев мырзаның айтуы бойынша, жаңартылатын энергия көздерінің қоңыр энергия көздерінен қымбат екендігін жоққа шығарып отыр. Яғни, көп мамандар жаңадан іске қосылатын ЖЭК объектілерін жұмыс істеп жатқан көмір электрстанцияларымен салыстырады. Соңғы жылдарда жаңартылатын энергия көздерін іске қосу арзандап келе жатыр. Өткен 5 жылдың өзінде 2-2,5 есе арзандады. Мысалы, 1 МВт-ты көмір электрстанциясын іске қосу үшін, 2,5-3 млн АҚШ доллары қажет. Оған қоса, одан әрі операциялық шығындарды

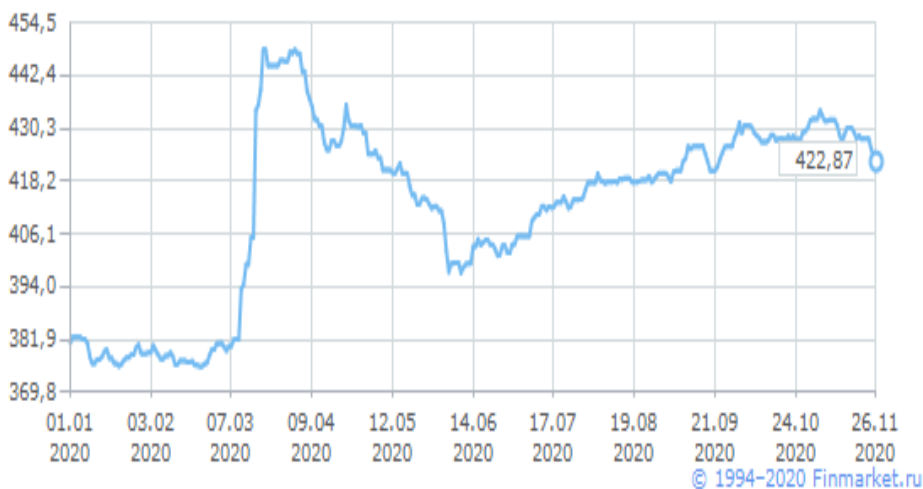
қажет етеді, үнемі көмір алу сияқты. Ал жаңартылатын энергия объектілері ондай шығындарды қажет етпейді.

Жаңартылатын энергия көздерінен алынатын энергия арзан емес. Мысалы, осы күндерде 50 мегаватт қуат – бұл инвесторға 50 млн доллар көлемінде қайтарылуы керек. Станцияға қызмет көрсету жайлы ұмытпағанымыз жөн, ол да қаражатты қажет етеді. Бірақ, жоба өзін ақтағаннан кейін, шығындар өте төмен болады. Жоғарыда айтылғандай станция мүлдем жанармай қажет етпейді. Ұзақ мерзімді перспективада бұл мемлекет үшін пайда – минималды құны бар таза энергия.

Айтылғанға жүгінетін болсақ, яғни дәстүрлі электрэнергиясын алу көздерінің жақын болашақта қымбаттау мүмкіндігі бар, ал ЖЭК объектілерінен алатын электрэнергиялары жылдан-жылға бағасы қол жетімді болып келе жатқанын байқауға болады.

«Жасыл экономикаға» көшу – арзан ғанибет емес, ол үлкен инвестицияларды талап етеді. Халықаралық сарапшылардың бағалауы бойынша «жасыл экономикаға» талап етілетін инвестициялар – бұл жылына ЖІӨ-нің екі пайызына дейін қажет етуі мүмкін. Сонымен қатар, «жасыл экономикаға» инвестициялар туралы сөз болғанда, мемлекеттік инвестициялар ғана емес, сонымен бірге жеке инвестицияларды да қарастыру керек. Сондықтан, осы жеке инвестициялар ағынымен осы секторларға бару үшін, ойын ережелерінің, нарықтың қолайлы жағдайларын жасау қажет. Сондай-ақ, инвесторлар үшін тартымды шарттардың бірі – «Жасыл экономика» қағидаттарын енгізетін кәсіпорындар үшін салық жеңілдіктері болуы мүмкін.

Қазақстанда ЖЭК энергиясының жоғары құнының тағы бір себебі, жобаларды іске асыру үшін қарыз қаражатын тарту қажеттілігімен байланысты. Егер дамыған елдерде «жасыл» жобаларды қаржыландыру ұзақ мерзімді 1-3%-бен жүргізілсе, ал бізде қарыздар бойынша мөлшерлеме 10%-дан асады. Бұндай жобалардың қаржы жағынан ақталу мерзімі 10-15 жылды құрайтынын ескеретін болсақ, мұндай жобаның өте қымбатқа шығатыны түсінікті.

1-сурет. 2020 жылдың басы мен 2020 жылдың аяғындағы теңгенің долларға қатысты көрсеткіші

Осы жайда қоса кету керек, жаңартылатын энергия көздерінен алынатын электрэнергия бағамына әсер ететін факторлардың бірі – ұлттық валютаның шет ел валютасына байланысты бағамы. Бізге мәлімдей, жасалынатын барлық инвестициялар АҚШ долларында немесе Еуромен жасалынады, яғни шет елдік валютада. Жоғарыда айтылғандай жобалардың ақталу уақыты 10-15 жыл уақыт алуы мүмкін. Ал ұлттық валютаның әлсіреуі, өз кезегінде ЖЭК-тан алынатын электрэнергия бағамының өсуіне алып келуі мүмкін.

2020 жылдың өзінде, теңге долларға қарсы қатты әлсірегенін байқауға болады. Жыл басында 1 АҚШ доллары 382 теңгені құраса, жылдың аяғында бұл көрсеткіш 430 теңгені құрап отыр, шамамен 12,5%-ға әлсіреді, 1-суретте көрсетілген [6].

Қортынды. Жаңартылатын энергия саласындағы мамандардың жетіспеушілігі, мемлекетіміздің «жасыл экономикаға» көші үрдісіндегі қиындықтардың бірі. Қазақстандық жоғары білім беру жүйесінде ЖЭК инженерлерін дайындайтын мамандықтар жоқ. Қазір жоғары оқу орындарында тек жалпы бейінді инженер-энергетиктер ғана даярланады. Қазіргі нарықтағы мамандар құрамы білімді тәжірибе жүзінде алды немесе арнайы курстардан өтті. Бізге кадрлар дайындап шығару керек. «Жасыл» экономикаға көшуді, білім беруден бастаған дұрыс. «Жасыл экономика» бойынша жасалып жатқан жобалардың барлығы не үшін жасалып жатқанын түсінетін ұрпақ өсіру керек.

Қазақстандық жастар экологияға және тұрақты дамуға қызығушылық танытады. Алайда елде бұл салада білім алу қиындыққа соқтырады. Шет елге барып білім алып келген отандастарымыз болса да, мемлекетке қайтып келген жағдайда жергілікті стандарттарға сай жұмыс атқаруға тура келеді.

«Жасыл» құрылыс – бұл ғимараттарды салу және пайдалану тәжірибесі. Ол ғимараттардың сапасы мен олардың ішкі ортасының жайлылығын сақтай және арттыра отырып, материалдық және энергия ресурстарын тұтыну деңгейін төмендетуге бағытталған. «Жасыл» ғимарат сумен жабдықтауды, жылытуды, жарықтандыруды, электрмен қамтамасыз етуді ұйымдастыруда ресурстарды үнемді пайдалануды, сондай-ақ құрылыс және әрлеу материалдарын, рекуперация технологияларын (ресурстардың бір бөлігін қайта пайдалану үшін қайтару), баламалы энергия көздерін және басқаларды ұтымды пайдалануды көздейді [7]. Жасыл құрылыс, жасыл ғимараттар, тұрақты құрылыс (Green Building, Green construction немесе Sustainable building) – бұл ғимараттарды салу және пайдалану тәжірибесі, оның мақсаты ғимараттарды сақтау немесе сапасын арттыру және олардың ішкі ортасының жайлылығы кезінде энергетикалық және материалдық ресурстарды тұтыну деңгейін төмендету болып табылады [8]. Қазақстанда бар жылжымайтын мүліктің басым бөлігі ескірген, ал елдің көптеген тұрғын үй кешендері мен бизнес орталықтарында ескірген энергия үнемдеу технологиялары пайдаланылады, бұл айтарлықтай энергетикалық шығындарға алып келеді. Бұл ретте, тұрғын үй секторы тау-кен өндіру және өнеркәсіптік секторлардан кейін елдегі электр энергиясының көлемі бойынша үшінші тұтынушы болып табылады.

Жылжымайтын мүлік, ең алдымен тұрғын үй, сәйкесінше электр энергиясы мен жылытуға сұраныстың 13,5% және 24% құрайды. Осыған байланысты, тұрғын үй секторының энергия тиімділігін арттыру Қазақстан үшін ұлттық стратегиялық басымдыққа ие.

Жасыл құрылыс стандарттарын әзірлеу және енгізу Қазақстан үшін өте өзекті, өйткені елде энергия сыйымдылығының көрсеткіштері өте жоғары. Бұл дегеніміз, біз энергия ресурстарын өндіруге және беруге тым көп қаражат жұмсаймыз. Сонымен қатар, Қазақстан жан басына шаққандағы парниктік газдар саны бойынша әлемде көш бастап тұр. Қазақстанда жасыл энергия тиімді құрылысты дамыту осы көрсеткіштерді айтарлықтай жақсартуға көмектеседі [9]. Бүгінгі таңда «жасыл» құрылыс – әлем бойынша қалыптасқан тренд. Алайда, осы саланың дамуын тежейтін бірнеше факторлар бар:

- қолайсыз макроэкономикалық жағдай;
- құрылыс салушылар мен инвесторлардың хабардар болуының төмен деңгейі;
- терминнің өзіне қатысты бұрмаланған түсінік пен бейтараптық;
- осы саладағы сарапшылардың санының аздығы;
- тиімді ұлттық сертификаттау схемаларының болмауы [10].

Көлік саласындағы «жасыл экономикаға» көшу барысындағы тежегіштердің бірі – қоғамдық көліктермен салыстырғанда (25%-дан 30%-ға дейін) жеке көліктерді пайдалануға (барлық сапарлардың шамамен 70%) бейімділік. Бұл Қазақстанның қалалық агломерацияларындағы күрделі проблемаға айналды. Жеке автомобиль көлігіне едәуір тәуелділік жол қозғалысының қанағаттанарлықсыз ұйымдастырылуына, көлік кептелісіне және ауаның жоғары ластану деңгейіне әкелді. Алматыда ауаның ластануының 80%-ы автокөлікпен байланысты [11]. Сонымен қатар, қызмет көрсету сапасының төмендігі және пайдалану шығындарының жоғары болуы нәтижесінде, кейбір қоғамдық көліктерден бас тартылды немесе саны азайды, трамвай мен троллейбус желілері. Қоғамдық көліктің негізгі түрлері жаңғыртуды қажет ететін автобус және жеңіл рельсті көлік (ЖРК) желілері болып табылады. Көлік секторын жетілдіру жөніндегі одан арғы шаралар көліктің экологиялық орнықты түрлерін әзірлеуді және жеке сектордың қатысуы үшін жағдайлар жасауды қамтуға тиіс [12]. Жаңартылатын энергияны дамытудағы тағы бір маңызды мәселе – бұл энергия алу көздерінің тұрақсыздығы. Табиғат пен ауа-райына әбден тәуелді, егер күн жарқырап тұрса, онда күн электр станциясы электр қуатын береді, егер жел соғып тұрса, онда жел станциясы жұмыс істейді. Алайда, егер тұман басталса немесе жел басылса, онда энергия өндірісі нөлге тең болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Қазақстан Республикасының «жасыл экономикаға» көшу бойынша тұжырымдама, Қазақстан Республикасының Президентінің №577 жарлығымен бекітілген, 30 мамыр 2013 жыл
2. Во всех школах Казахстана будут проводиться классные часы по экотематике – Аймагамбетов / https://baignews.kz/news/vo_vsekh_

shkolakh_kazakhstana_budut_provoditsya_klassnye_chasy_po_ekotematike_-
aumagambetov// 18 августа, 2020

3. Юрий Масанов / Как в Казахстане развивается «зелёная» энергетика? / 31 июля 2019 / <https://informburo.kz/stati/kak-v-kazahstane-razvivaetsya-zelyonaya-energetika.html>

4. [Бекзада Ишекенова / Дорогая зеленая энергия – это миф / <https://ism.kz/energiya-vie-mozhet-stat-deshevle-tradicionnoj-prognoz> / 1 маусым 2020]

5. [Юрий Масанов / Прошли 30-ые аукционные торги по ВИЭ в Казахстане. Аукцион признан состоявшимся. / 16 қараша 2020/ <https://spaq.kz/rus/novosti/108-proshli-30-ye-auktsionnye-torgi-po-vie-v-kazahstane-auktsion-priznan-sostoyavshimsya>]

6.

[Финмаркет/<http://www.finmarket.ru/currency/rates/?id=10123&pv=1&cur=52148&bd=1&bm=1&by=2020&showchart=on&ed=26&em=11&ey=2020&x=26&y=1#archive>]

7. Зелёное строительство /https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%97%D0%B5%D0%BB%D1%91%D0%BD%D0%BE%D0%B5_%D1%81%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B8%D1%82%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

8. «Зеленое строительство» в Казахстане: международные нормы не разрастутся в местном климате / <https://info.homsters.kz/green-building-kazakhstan/> / 9 мамыр 2020.

9. Молодой и «зеленый» // Forbes Kazakhstan [Электронный ресурс]. Режим доступа: https://forbes.kz/process/ecobusiness/molodoy_i_zeleniy

10. Данил Павленко / Проблемы и перспективы «зеленого» строительства в Казахстане / <http://www.k-pro.kz/ru/statii/analitika/problemy-i-perspektivy-zelenogo-stroitelstva-v-kazahstane.html> / 10.12.2014.

11. OECD (2017), OECD Urban Policy Reviews: Kazakhstan, OECD Publishing, // <http://dx.doi.org/10.1787/9789264268852-en>.

12. Asian Development Bank (2012), Kazakhstan: Country Partnership Strategy (2012-2016), Asian Development Bank, <https://www.adb.org/documents/kazakhstan-country-partnership-strategy-2012-2016>.

Н.Е. Дабылтаева¹, кандидат экономических наук

Г. Рахымжан², докторант

^{1,2} Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан

Аннотация. Концепция устойчивого развития в последние годы тесно связана с концепцией «зеленой экономики», главными приоритетами которой являются высокая энергоэффективность и минимальное воздействие на окружающую среду. Мировое сообщество, двигаясь в направлении повышения качественного уровня развития общества, предлагает новую концепцию развития, в которой повышение благосостояния общества сопровождается бережным отношением к окружающей среде и сохранением природных ресурсов для будущих поколений. Несмотря на то, что мировой опыт применения политики «энергоэффективности» является относительно новой тенденцией общественного

развития, многие развитые страны успешно реализуют национальные стратегии развития, основанные на энергосбережении. В статье рассматривается анализ основных тенденций и проблем, не нашедших решения в реализации концепции «зеленой экономики» в Казахстане и пути ее решения.

На основе изучения зарубежного опыта внедрения практики перехода к зеленой экономике были предложены организационные и финансовые инструменты и механизмы, такие как обязательный экологический аудит предприятий, создание региональных экологических фондов для поддержки внедрения экологически безопасных технологий, технологии и продажа ограниченных квот на загрязнение.

Ключевые слова: «Зеленая экономика», природные ресурсы, альтернативные источники энергии, стратегия, «зеленое» строительство, «зеленое» здание.

N.E. Dabylytayeva¹, candidate of economic Sciences,

G. Rahimgan², Senior lecturer

^{1,2} Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

Abstract. The concept of Sustainable Development in recent years is closely related to the concept of a "green economy", the main priorities of which are high energy efficiency and minimal impact on the environment. Moving towards improving the quality level of society's development, the world community presents a new concept of development, in which increasing the well-being of society is accompanied by careful attitude to the environment and preservation of natural resources for future generations. Despite the fact that the global practice of applying the energy efficiency policy is a relatively new trend in social development, many developed countries are successfully implementing national development strategies based on energy conservation. The article analyzes the main problems and trends that have not found solutions in the implementation of the green economy principle in Kazakhstan in this direction and considers ways to solve it.

Based on the study of foreign experience in the implementation of more successful practices for the transition to a green economy, organizational and financial instruments and mechanisms were proposed, such as a mandatory environmental audit of enterprises, the creation of regional environmental funds to support the introduction of environmentally friendly technologies. technologies and sale of limited pollution quotas.

Keywords: "green economy", Natural Resources, alternative energy sources, Strategy, "Green" Construction, "Green" Building.

Асилова А.С., экономика ғылымдарының кандидаты,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ТӘРБИЕЛІК ҚЫЗМЕТ АЯСЫНДАҒЫ ЖОБАЛАРЫ

Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінде студенттердің әлеуметтік позициясын қалыптастырып, қоғамның дамуына септігін тигізетін бірнеше жобалар іске асуда. Олардың қатарында «Айналанды нұрландыр!», «Green campus», «Студент оқуға тиіс 100 кітап», «Салауатты өмір салты» жобалары бар.

«Айналанды нұрландыр!» жобасы. «Кез келген жан өмірге қандай із қалдырамын деген ойды есте берік ұстауы керек. Көреалмаушылық, қызғаншақтық бар жерде еш даму болмайды. Аяқтан шалу, арызқойлық жақсы қасиеттер емес. Небір ізгі ниеттерді жастар бойына қалыптастыру арқылы өркениетке қол жеткіземіз. Өркениет арқылы, алған ілім-білімдерді жақсы іске жұмсау арқылы, тәрбиеге ден қою арқылы халық өмірінің сапасын арттырамыз. Міне, «Айналанды нұрландыр!» жобасының негізгі диттегені де осы», – деген болатын университет ректоры Ғалым Мұтанов. Бұл жоба аясында балалар үйі мен қарттар үйіне көмек көрсету секілді жұмыстар жүзеге асады. Жоба арқасында студенттердің бойында мейірбандық, адамгершілік қасиеттерді арттырып, әлеуметтік өзекті мәселелерді шешуге студенттер өз үлесін қосады.

«Green campus» жобасы. Қоршаған ортаны қорғау қазіргі замандағы приоритетті мәселе болып табылады. Жоба аясында студенттер көшет отырғызу, университет айналасын тазалау, көгалдандыру, дөңгелек үстелдер мен конференциялар ұйымдастыру секілді жұмыстарға белсене араласу арқылы қоршаған ортаны қорғаудың маңыздылығын түсініп, кампустың экологиялық жағдайын одан әрі жақсартуға үлестерін қосады.

«Студент оқуға тиіс 100 кітап» жобасы. Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті 2012 жылдың басында жастарға, қоғамға ұсынған жобасы. Ол өз елінің тарихын, мәдениетін, рухани құндылықтарын терең меңгерген, әлеуеті биік, мәдениеті жоғары, көзі ашық, көкірегі ояу маман қалыптастыру үшін жастарды кітап оқуға үндеуді күн тәртібіне қойды. Осы жобаны талқылау барысында ҚазҰУ ректоры, академик Ғалым Мұтанов «Адам өмір бойы оқуы керек. Бұл алғашқы бастама. Бұл кітаптардың тізімі толық бермек. Біздің мақсат – ҚазҰУ-ға оқуға келген жас студенттік төрт жылда жүз кітапты оқып шығуы азаматтық борыш екендігін сезіндіру. Өзге жоғары оқу орындары студенттерінен ерекшеленетін басымдығы да осы болмақ. Осылайша, жастар арасында кітап оқуды сәнге айналдыру қажет. Міне, «ҚазҰУ студенті оқуға тиіс 100 кітап» жобасы осындай мақсатта қолға алынып отыр» деген болатын.

«Салауатты өмір салты» жобасы. Салауатты өмір салтын ұстау – денсаулық кепілі. Сол себепті студенттерді салауатты өмір салтына баулу үшін «Салауатты өмір салты» жобасы ұйымдастырылған болатын. Жоба аясында түрлі спорттық сайыстар, «Ел тірегі – дені сау ұрпақ», «Жастар СПИД-ке қарсы», денсаулық күніне қарсы салауатты өмір салты атты онлайн іс-шаралар ұйымдастырылады.

A.S. Assilova¹, candidate of Economic Sciences

Zh.S. Karabayeva², master,

^{1,2} Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

THE STRATEGY OF EDUCATIONAL WORK OF AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

"Knowledge is power" – folk proverb.

Knowledge is a familiarity, awareness, or understanding of someone or something, such as facts, skills, or objects. By most accounts, knowledge can be acquired in many different ways and from many sources, including but not limited to perception, reason, memory, testimony, scientific inquiry, education, and practice. The philosophical study of knowledge is called epistemology.

The strategy of educational work of Al-Farabi Kazakh National University is aimed at the active participation of the University in the process of student formation as a person. Educational work should not be an individual pedagogical activity outside of learning, but a necessary organic component of pedagogical activity integrated into the overall development and learning process. The main factors of educational work in a higher educational institution are, firstly, the self-organization of the University, and secondly, the stimulation of student self-government in the field of Science and education and the organization of students leisure activities.

The task of the university is to form a specialist personality with a highly professional culture, while ensuring a high professional and humanitarian quality that constitutes the content of Education. The goal of Al-Farabi Kazakh National University in this direction is to educate a highly developed person capable of becoming part of the Kazakh elite, as well as to provide a competitive specialist in a particular professional field.

Our students are a mobile social group, differing in their national and social structure, depending on their age, and at the same time have a special ability inherent in that time. These features are associated with the formation of students, along with the educational process, to adhere to temporary positions related to the status of a different student. The peculiarity of the student's life creates favorable conditions for active communication for intensive personal development. In the formation of social directions, according to the plan, value directions come to the first.

When the university works in a productive, purposeful manner, a nationalistic, businesslike, energetic person is formed.

In today's society, in educating the future generation, each teacher should master their skills in the educational process, as well as master new pedagogical technologies, and work creatively. As flexible as a young spindle is to bend, a teenager is also inclined to accept education. Therefore, it is very important to introduce the best national heritage of generations into the modern educational process. "If you want to be a country, build your cradle" – said the modern national writer of Auezov Muhtar. When we implement these principles and rules, we have great confidence in our future. That is, what we teach ourselves, we will see the fruits of it, and what we give should be of great importance and significance.

Авторлар туралы мәлімет

Алиева М.М. – аға оқытушы, «Нархоз» Университеті» АҚ, Алматы қ., Қазақстан

Асилова А.С. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Ауелханов А.С. – магистрант МВА, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Барышева С.Қ. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Тұран» Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Дабылтаева Н.Е. – экономика ғылымдарының кандидаты, Қазақ Қыздар Ұлттық педагогикалық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Дауылбаев К.Б. – экономика ғылымдарының докторы, профессор Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Джамшиди Д. – профессор, Низва Университеті, Низва қ., Оман

Есимбаева К.А. – магистрант, Каспий қоғамдық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Иманкулова Б.Б. – магистр, экономист ЖШС «ББ», Алматы қ., Қазақстан

Карабаева Ж.С. – оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Касенова Г.Е. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Майданқызы Б. – магистрант, Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Нурмагамбетова А.З. – экономика ғылымдарының кандидаты, доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Оспанбек Т. – аға оқытушы, Қазақ Қыздар Ұлттық педагогикалық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Рахымжан Ф. – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Садвакасова К.Г. – докторант, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан

Шындаулетова Л. – магистрант, Алматы Технологиялық Университеті, Алматы қ., Қазақстан

Сведения об авторах

- Алиева М.М.* – АО «Университет «Нархоз»», г. Алматы, Казахстан
Асилова А.С. – кандидат экономических наук, доцент, Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Казахстан
Ауелханов А.С. – МВА магистрант, Алматы Менеджмент Университет, г. Алматы, Казахстан
Барышева С.К. – кандидат экономических наук, доцент, Университета Туран, г. Алматы, Республика Казахстан
Дабылтаева Н.Е. – кандидат экономических наук, Казахский Национальный Женский Педагогический Университет, г. Алматы, Казахстан
Дауылбаев К.Б. – доктор экономических наук, профессор, Алматинский Технологический Университет, г. Алматы, Казахстан
Джамшиди Д. – профессор, Университет Низвы, г. Низва, Оман
Есимбаева К.А. – магистрант, Каспийский общественный университет, г. Алматы, Казахстан
Иманкулова Б.Б. – магистр, экономист ТОО «ББ» г. Алматы, Республика Казахстан
Карабаева Ж.С. – преподаватель, Казахский Национальный Университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
Касенова Г.Е. – кандидат экономических наук, доцент, Казахский Национальный Университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
Майданкызы Б. – магистрант, Алматинский Технологический Университет, г. Алматы, Казахстан
Нурмагамбетова А.З. – кандидат экономических наук, доцент, Казахский Национальный Университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
Оспанбек Т. – старший преподаватель, Казахский Национальный Женский Педагогический Университет, г. Алматы, Казахстан
Рахымжан Ф. – докторант, Казахский Национальный Университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
Садвакасова К.Г. – докторант, Казахский Национальный Университета имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан
Шындаулетова Л. – магистрант, Алматинский Технологический Университет, г. Алматы, Казахстан

Информация о членах редакционной коллегии

Искаков Узан Мулдашевич – заслуженный деятель РК, член Евразийской ассоциации оценки качества образования, доктор экономических наук, профессор, Казахстан

Сатмурзаев Асан Адабекович – доктор экономических наук, профессор, Казахстан

Амангелдиновна Глеужанова Данагуль – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Казахский агротехнический университет имени С. Сейфуллина, Нур-Султан, Казахстан

Валентина Бондаренко – кандидат экономических наук, ведущий научный сотрудник Института экономики РАН, академик РАЕН и МАЕБ, директор Международного фонда Н.Д. Кондратьева, Россия

Петя Колева – доктор PhD, Франция

Дюлгерова Нина – д.э.н., профессор, Варнерский Свободный университет имени Чернорица Храбра, Варна

Темирханов Ерканат Уакбаевич – доктор экономических наук, профессор, Казахстан

Шимшиков Жангельды Ерденевич (Казахстан) – кандидат экономических наук, профессор, директор Центра социально-экономических исследований – филиала РГКП «Институт Экономики» КН МОН РК, Казахстан

Барышева Салима Кожаметовна – кандидат экономических наук, доцент, Казахстан

Шамуратова Назгуль Балабаевна – доктор делового администрирования, Институт экономических исследований, Нур-Султан, Казахстан

Жамкеева Махаббат Кангожиевна – доктор PhD, Центр исследований, анализа и оценки эффективности, Нур-Султан, Казахстан

Питер Хайек – доктор PhD, Европейский институт прикладных наук и менеджмента, Прага, Чехия

Требования к содержанию и оформлению статей

Научно-практический журнал «Транзитная экономика» является одним из ведущих периодических научных изданий Республики Казахстан по экономическим наукам, издается с июля 1997 года, имеет свою стабильную аудиторию.

Журнал рассчитан на работников ВУЗов и научных учреждений, магистрантов и докторантов, государственных и общественных деятелей, руководителей органов управления, финансовых структур. В редакционный совет входят ведущие ученые-экономисты Казахстана, ближнего и дальнего зарубежья.

Основные разделы журнала «Транзитная экономика»:

- ВОПРОСЫ ТЕОРИИ
- ГЛОБАЛЬНАЯ И РЕГИОНАЛЬНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ
- МАКРОЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА
- ИНСТИТУТЫ И ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ

Журнал осуществляет прием научных статей для публикации от преподавателей ВУЗов, научных работников, экономистов-практиков и докторантов.

Условия размещения публикаций в журнале

Для публикации в журнале «Транзитная экономика» принимаются статьи на казахском, русском и английском языках, содержащие ранее не опубликованные проблемные, обзорные, дискуссионные статьи в области экономических наук.

К оформлению статей предъявляются следующие требования

Предлагаемые к публикации статьи должны отражать научную новизну, практическую ценность исследуемой проблемы, содержать глубокий экономический анализ, заканчиваться аргументированными выводами, предложениями авторов. Необходимо соблюдать единообразие терминов, обозначений, условных сокращений и символов, избегать повторов.

Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисуночными надписями, аннотации, не должен превышать 15 страниц печатного текста. Минимальный объем статьи – 5 страниц.

На первой странице указывается Международный рубрикатор научно-технической информации (МРНТИ) – слева в верхнем углу; далее на языке статьи.

Аннотация дается в начале текста на том языке, на котором цитируется статья (150-200 слов). Аннотация на казахском и английском языках. Перед каждой аннотацией написать фамилию и инициалы, название статьи на соответствующем языке аннотации. Ключевые слова на казахском, русском, английском языках внизу аннотации на соответствующем языке аннотации.

Аннотация является кратким изложением содержания научного произведения, дающая обобщенное представление о его теме и структуре.

Ключевые слова должны обеспечить наиболее полное раскрытие содержания статьи. Для каждого конкретного материала задайте 5-6 ключевых слов в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке.

Авторы, информация об авторах, название статьи, аннотация и ключевые слова указываются на 3-х языках.

Литература приводится в порядке цитирования в конце статьи. В тексте указать ссылки на литературу в квадратных скобках.

Статьи публикуются казахском, русском, английском языках

Последовательность представления материала:

- МРНТИ;
- название статьи;
- инициалы и фамилия автора;
- ученая степень, ученое звание, почетное звание;
- должность, место работы;
- контактная информация, которая может быть размещена в открытом доступе (для каждого автора: e-mail, город, страна проживания), а также контактные телефоны для связи с редакцией журнала;
- расширенная, структурированная аннотация (на трех языках) 150-200 слов;
- ключевые слова (на трех языках не более 5, строчными буквами, через запятую);
- текст статьи (рисунки и, таблицы и т.д.) (кроме обзорной) должен включать следующие разделы: введение, экспериментальная часть, результаты и обсуждения, заключение, список использованных источников;
- список использованных источников (не менее 5).

Статьи, оформление которых не соответствует указанным требованиям, к публикациям не принимаются. Статьи будут приниматься к публикации после тщательного отбора. Редакция оставляет за собой право сокращать статьи и вносить поправки.

Текст статьи должен быть набран на компьютере в формате doc (MicrosoftWord 97/2000; XP 2003), шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4, размер кегля – 12 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание по ширине. Абзацный отступ – 0,8 см. Поля верхнее – 2, нижнее – 2, левое – 2, правое – 2.

Статьи не должны быть перегружены рисунками и графиками.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими, чистыми. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки.

Редакция журнала не несет ответственность за содержание статьи, за несоответствие текста и литературы, за источники, использованные в тексте статьи. Редакция журнала надеется на компетентность, профессионализм и ответственность авторов статьи за содержание текста и литературы статьи.